

Η ΕΠΙΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΑΒΑΦΗ: ΤΕΚΜΗΡΙΩΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ / ΜΙΛΤΟΣ ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ

Δεν είναι πολλά όσα στον δημόσιο χώρο θα μας προΐδεάζαν για τους ανοικτούς λογαριασμούς του Στρατή Τσίρκα με τον Κ. Π. Καβάφη, πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Οι νεανικές συναντήσεις του Γιάννη Χατζηανδρέα με τον ποιητή στη μεσοπολεμική Αλεξάνδρεια του 1930, τον απόηχο των οποίων ανέκοψαν οι προτεραιότητες του αιώνα των άκρων και της στράτευσης, θα επανέλθουν στην καταγεγραμμένη μνήμη μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1940, όταν ποικίλες αφορμές καθιστούν τον ποιητή «παρόντα» στην Αίγυπτο, δεκαπέντε χρόνια μετά τον θάνατό του. Και ο ίδιος ο δόκιμος στο μεταξύ διηγηματογράφος αλλά και κριτικός τοποθετούσε, όπως είναι άλλωστε γνωστό, την απαρχή των καβαφικών ενδιαφερόντων του στα 1955, μετά από μια ταιριαστή για έναν μαρξιστή στοχαστή αναγνωστική απορία στο ποίημα *Θερμοπύλες*: «Η ιστορία αυτής της μελέτης αρχίζει τον Ιανουάριο του 1955. Ένα βράδυ, ξαναδιαβάζοντας το *Θερμοπύλες*, σταμάτησα στους στίχους: *γενναίοι οσάκις είναι πλούσιοι, κι όταν είναι πτωχοί, πάλ' εις μικρόν γενναίοι*».¹

Περίεργο, είπα. Τι θέλουν οι πλούσιοι κι οι φτωχοί με τους τριακόσιους του Λεωνίδα;».¹

Κάπως έτσι ο Τσίρκας αρχίζει, με τη σαφώς «ταξική» ματιά του, τις πρώτες υποθέσεις γύρω από τα συμβολικά προσώπια των πλούσιων και των φτωχών αλλά και γύρω από τον Εφιάλτη και τους Μήδους. Και προφανώς θεωρεί πως το ποίημα είναι ένας «υπαιγιγμός σε σύγχρονα γεγονότα»: «ένα επιτάφιο εγκώμιο» ή ένα «εκδικητικό επίγραμμα» γύρω από την παρουσία του παροικιακού αστικού ευεργετισμού. «Ίσως όλα τούτα να είναι μόνο σύμβολα», σκέφτεται ο Τσίρκας, ανατρέχοντας σε προηγούμενες αναλύσεις του ποιήματος. Στο κάτω-κάτω, ο ίδιος ο ποιητής είχε προειδοποιήσει από νωρίς πως η άμεση πραγματικότητα δεν εγγραφόταν στις περιοχές της έμπνευσής του. «“Το παρόν με εμπνέει” είχε πει στον κ. Μαλάνο. Και σε μένα, αναλύοντάς μου πώς λειτουργούσε η έμπνευσή του, είχε πει: “Η ποίησις λεληθότως δημιουργεί”. Ματαιοπονούσα λοιπόν αναζητώντας περιστασιακές αντιστοιχίες;».²

Για να σταθεί αυτός ο «Καβάφης χωρίς μεταφυσική» –καλό είναι όταν αναφερόμαστε στον κριτικό Τσίρκα να θυμόμαστε και τον κριτικό Βάρναλη–, ο συγγραφέας όφειλε να ορίσει έναν νέο δρόμο έρευνας: αρχεία, ιστορικά βιβλία για την ελληνική παροικία, διασταυρώσεις των πηγών για τον «φωτισμό των περιστάσεων» μέσα στο ίδιο το ποίημα. Το ταμείο των καβαφικών γνώσεων του Τίμου Μαλάνου στάθηκε συχνά αρωγό σε αυτές τις διαδρομές. Ένας ακόμη, πιο πρόσφατος και από την Αθήνα αυτή τη φορά, «φίλος κριτικός», ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου, προέτρεπε άλλωστε «ως ζωντανό αντηχείο»³ τον Τσίρκα να συνεχίσει την έρευνα για την καβαφική ποίηση και την ενδοπαροικιακή κρίση, «χωρίς να πολυβασίζεται στους “επίσημους ιστορικούς”». «Και ιδού πώς ο κ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου μοιράζεται με τον κ. Τίμο Μαλάνο την ευθύνη γι’ αυτή την αναπάντεχη περιπλάνησή μου στους δρόμους και στα στενά της καβαφικής πολιτείας».⁴

Διαθέτουμε σήμερα επαρκή τεκμήρια για να παρακολουθήσουμε αυτή την (ίσως όχι κατ’ ανάγκη τόσο αναπάντεχη) περιπλάνηση που οδηγούσε στην επινόηση του ερμηνευτικού σχήματος για τον «πολιτικό Καβάφη». Με κύριο, αλλά όχι αποκλειστικό, άξονα την αλληλογραφία του Στρατή Τσίρκα με τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου,⁵ ας χαρτογραφήσουμε τα κυριότερα οδόσημα αυτής της πορείας – χωρίς τις φιλοδοξίες μιας συνθετικής εργασίας⁶ αλλά εν είδει τεκμηριωτικής «περιδιάβασης» (για να ανατρέξουμε στον όρο του Γ. Π. Σαββίδη) πάνω στο γενεαλογικό έδαφος της κυοφορίας του κριτικού λόγου.

Ο Γιάννης Παπαθεοδώρου διδάσκει νεοελληνική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Ο Μίλτος Πεχλιβάνος διδάσκει νεοελληνική φιλολογία στο Freie Universität του Βερολίνου.

1. «Είναι μεγάλη δουλειά, εργάζομαι σα σκλάβος»:

οι αφορμές της συγγραφής

«Φτάνω στον Καβάφη. Θύμωσα με τη “μελέτη” του Λαμπρίδη. Ζήτησε σε παρακαλώ από τον Ραυτόπουλο να σου δώσει να διαβάσεις το γράμμα μου. Νομίζω πως ήταν λάθος η δημοσίευσή της. Άντε τώρα να περιμαζέψεις το κακό που προχωρά. Ναι, Μιχάλη, έχεις χίλιες φορές δίκιο στα συμπεράσματά σου για τον Καβάφη. Από τον καιρό που σ’ άφησα δουλεύω πάνω του. Μάζεψα ντοκουμέντα αδιάψευστα. Ο φυλετισμός του είναι η μεγάλη ιδέα ντυμένη με τον αυτοκρατορικό μανδύα ενός ελληνιστικού πολιτισμού που ο Καβάφης ονειρεύτηκε την αναβίωσή του. Οι ελπίδες του καταποντίστηκαν τελειωτικά με τη συμφωρία του 1897. Από νωρίτερα όμως είχε τη διαίσθηση της οριστικής αποτυχίας. Η ακμή για την τάξη του Καβάφη και για τον ίδιο, ήταν η αίγλη, η παντοκρατορία του Ελληνικού κεφαλαίου στην Αίγυπτο, με όλα τα προνόμια στην εποχή του Μεχμέτ Αλή μέχρι το 1867. Τότε οι Δ’Αναστάσηδες, Τοσίτσες, Στουρνάρας, Ζιζίνιας κλπ. ελέγχανε ολόκληρη την οικονομική ζωή του τόπου. Το όνειρο για μια επέκταση της κυριαρχίας και στις γύρω χώρες δεν ήταν ολότελα χιμαιρικό. Άρχισε η διείσδυση του ξένου (γαλλικού και αγγλικού) κεφαλαίου. Σπατάλες του Ισμαήλ. Χλιδή και όργια. 1882: αγγλική κατοχή. Κι όμως το ελληνικό κεφάλαιο ακόμα αμύνεται. Η ατσαλένια λαβίδα του τραπεζικού κεφαλαίου το περισφίγγει. Η παλιά αριστοκρατία της Αλεξάνδρειας (Αβέρωφ, προέκταση Τοσίτσα-Στουρνάρα) μεγαλοϊδεατική, με γνήσια όμως ελληνικότητα (το γένος, οι αλύτρωτοι, η σκλαβωμένη Ήπειρο, η Κρήτη) και κάποιο λαϊκό χαρακτήρα (κοινοτικό-δημοκρατικό) δίνει σκληρές μάχες με τη νέα αριστοκρατία των σαλονιών, της μοντέρνας καπιταλιστικής τάξης που έχει συμμαχήσει με το Εγγλέζικο κεφάλαιο (συγκρότημα Σαλβάγου-Μπενάκη). Τα κοινοτικά ιδρύματα της Αλεξάνδρειας (Νοσοκομείο, Σχολεία, Εκκλησία) είναι οι Θερμοπύλες που αντιστέκονται στην εισβολή των Μήδων (αγγλικού κεφαλαίου). Ο Καβάφης είναι με τον Αβέρωφ. Όταν ο Κ. Σαλβάγος ιδρύει την Εθνική Τράπεζα της Αιγύπτου, δίνοντας 51% των μετοχών στους Άγγλους, ο Καβάφης τον καταγγέλλει: Εφιάλης.

Όλα τούτα σου φαίνονται τερατώδη. Πάρα πολύ ωραία για να είναι αληθινά; Όμως, Μιχάλη, εγώ τ’ αποδείχνω ότι με συλλογισμούς αλλά με ντοκουμέντα.

Σε παρακαλώ να τα κρατήσεις όλα τούτα για σένα, ώσπου να δημοσιευτεί η μελέτη. Την υποσχέθηκα για το Δεκέμβρη στους φίλους της Ε.Τ. Αλλά φοβούμαι πως θα βγει ολόκληρο βιβλίο, ένα βιβλίο που θα κάνει πάταγο, που θα φέρει λεφτά στον εκδότη του, που θα ξεσηκώσει τους εδώ απόγονους του Εφιάλη εναντίον του συγγραφέα, μα που θα κλείσει για πάντα το στόμα στους μεταφυσικούς φαφλατάδες.

Είναι μεγάλη δουλειά, εργάζομαι σα σκλάβος ένα μήνα τώρα, γράφω και σκίζω. Έχω μαζέψει υλικό. Το βιβλίο το

βλέπω να χτίζεται κεφάλαιο κεφάλαιο, μα να, έχω κι εγώ να κερδίσω το ψωμί μου και δεν έχω πολλές ώρες στη διάθεσή μου.

Πάντως αυτή η δουλειά μπήκε μπροστά. Τα άλλα θα περιμένουν».⁷

Το βιβλίο του Τσίρκα *Ο Καβάφης και η εποχή του «βγαίνει»* μέσα από τον σημαντικό διάλογο που είχε ανοίξει στην *Επιθεώρηση Τέχνης* για τα φαινόμενα ακμής και παρακμής στη νεοελληνική ποίηση.⁸ Τον Δεκέμβριο άλλωστε του 1955, ο Τσίρκας, συμμετέχοντας στον διάλογο δημοσιεύει στο ίδιο περιοδικό το άρθρο του «Οι περιστάσεις του μεγάλου Όχι».⁹ Στον διάλογο είχαν ήδη πάρει μέρος οι Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Μ. Λαμπρίδης και Τ. Βουρνάς,¹⁰ ενώ αναμενόταν, αμέσως μετά, η συμβολή του Μάρκου Αυγέρη.¹¹ Στην ουσία, η συζήτηση, με αφορμή την ποίηση, θα μπορούσε να διαβαστεί ως το πρώτο επεισόδιο μιας μακράς ιδεολογικής και κριτικής διαμάχης ανάμεσα στον δογματισμό και την ανανέωση: μια συζήτηση με πολλαπλές κομματικές διαδρομές, ιδεολογικές αντιφάσεις αλλά και υβριδικές ζώνες συνύπαρξης των ατόμων και των ιδεών τους. Την κυοφορούμενη σύγκρουση, άλλωστε, ανάμεσα στις διαφορετικές αντιλήψεις, γενιές, ιδεολογικές γραμμές αλλά και εκδοχές της κομματικής νομιμότητας την αντιλαμβάνεται ο επαρκής αναγνώστης αν διαβάσει – «πίσω από τις γραμμές» – τις τελικές παρατηρήσεις του Μάρκου Αυγέρη: «Στη συζήτηση των νέων κριτικών που μας απασχολεί, μπορεί να παρατηρήσει κανένας μια υπερβολή προς τ’ αριστερά, με τη στενή προσήλωση στους ταξικούς προσδιορισμούς και μια άλλη προς τα δεξιά, με το ουσιαστικό παραμέρισμα των ταξικών προσδιορισμών. Αν στην πρώτη περίπτωση φανερώνεται ένας αλύγιστος κι άτυχος χειρισμός στη σοσιαλιστική μέθοδο, στη δεύτερη περίπτωση παρουσιάζονται βαρύτερες ιδεολογικές εκτροπές».¹²

Ο Τσίρκας συμμετέχει «εξ αποστάσεως» αλλά με ενθουσιασμό στο εγχείρημα του περιοδικού, δηλώνοντας παράλληλα στους φίλους του Μ. Μ. Παπαϊωάννου και Τ. Βουρνά –τυπικούς φορείς της παρουσίας, συχνά και της έμμεσης «επέμβασης», του κόμματος της ΕΔΑ στο περιοδικό¹³ – πως θέλει να συμβάλει κι αυτός με δημοσιεύσεις και αρθρογραφία. Ωστόσο, οι δικές του καθαφικές μέριμνες υπερέβαιναν κατά πολύ τα δεδομένα και τα ζητούμενα αυτής της συζήτησης για την «παρακμή», καθώς το υλικό της έρευνάς του, ο προσδιορισμός του θέματος και κυρίως τα αιγυπτιακά του συμφοραζόμενα δεν ταυτίζονταν ακριβώς με τις αφετηρίες αλλά και τα επιχειρήματα των υπόλοιπων συνομιλητών. Για να το θέσουμε συνοπτικά: αυτοί εκθέτουν «συλλογισμούς», εκείνος αναζητά «ντοκουμέντα». Μπορούμε, επομένως, με ακρίβεια να χρονολογήσουμε τη σύλληψη του βιβλίου του Τσίρκα, κατά την περίοδο της προετοιμασίας του άρθρου του για τον Καβάφη, το καλοκαίρι του 1955. Την ίδια περίοδο, ο Μ. Μ.

Παπαϊωάννου φαίνεται ήδη να έχει πειστεί για τη σημασία μιας τέτοιας «μαρξιστικής» ερμηνείας, σε αντιδιαστολή πλέον με τη «φροϋδική» μέθοδο του Μαλάνου. Γράφει σχετικά στον Τσίρκα: «Αν ο Καβάφης δεν ανήκε και ιδεολογικά στην αστική τάξη, ούτε στην εργατική τότες τι διάολο εικονίζεται στο έργο του; Τα συμπεράσματά μου τα έβγαλα διαβάζοντας μόνο τα ποιήματά του. Δεν είχα διαβάσει καμιά μελέτη σχετική γιατί δεν είχα μαζί μου όταν έγραφα την εργασία μου αυτήν. Πριν ακόμα έρθει το γράμμα σου, με μόνο το “φυλετικός” του Μαλάνου φωτίστηκα περισσότερο. Είναι συνειδητός εκπρόσωπος. Σ’ αυτό χρωστάει και τα καλά του και τα άσχημά του. Τώρα εξηγείται η αξιοπρέπεια (Απολείπειν..., Θερμοπ[ύλες] κλπ.) που ζητάει στο θάνατο και αλλού. Ας είναι. Διάβασα το βίο του Καβ[άφη] από το βιβλίο του Περίδη. Πολύ λίγα πράγματα υπάρχουν π.χ. για την αγάπη του στον Ουγκώ στην αρχή αρχή, η αλληλογραφία με τους τρεις φίλους του (Αυτά τα γράμματα δεν μπορούν να δημοσιευτούν ολόκληρα;). Τα σημειωματάκια-ημερολόγιο για το πάθος του. Ούτε αυτά θα δημοσιευτούν; Κι εδώ ο αγώνας για την αξιοπρέπεια. Γενικά πενιχρό βιβλίο. Καλύτερο πολύ είναι του Μαλάνου. Η γνώμη μου για το Μαλάνο είναι ότι κάνει μέθοδο το Φρόιντ και καθόλου δεν κοινωνιολογεί. Θα διαβάσω μόλις βρω και το συμπλήρωμα. Αλλά μου κάνει εντύπωση πως και τελευταία ακόμα ο Μαλάνος δουλεύει με το Φρόιντ. Ένα σημείωμα στην Νέα Εστία για το Γρυπάρη.

Και με τα τόσα λίγα του γράμματός σου μπορώ να τον δω πιο καθαρά πια τον Καβάφη. Θα περιμένω με ανυπομονησία τη μελέτη σου. Μόνο αυτή θα ρίξει φως στο πρόβλημα Καβάφη και μόνο αυτή θα βοηθήσει να ερμηνευτούν και τα ποιήματά του. Τι είναι αυτό το κακό που συμβαίνει; Δεν ξέρουν τι λεν, άλλ’ αντ’ άλλων. Για κανέναν ποιητή δεν υπάρχει αυτή η σύγχυση. Τώρα που διαβάζω τη βιβλιογραφία κυριολεκτικά αρχίζω και τα χάνω. Όλα τα «καφτάνια» γελοιοποιούνται. Τι Παπανούτσος, τι Παναγιωτόπουλος κλπ.

Αν σκέφτεσαι το βιβλίο σου για τον Καβάφη να το τυπώσεις στην Αθήνα κι όχι στην Αλεξάνδρεια, αναλαμβάνω εγώ. Θα βάλω και πρόλογο δικό μου (αν το θέλεις) και θα πάρεις κανονικότερα και τα δικαιώματά σου».¹⁴

2. «Μωρέ ιδέα που έχει για τον εαυτό του!»:

η κριτική της κριτικής

«Θα πεις: μωρέ ιδέα που έχει για τον εαυτό του! Προβλέπει και τρίτη έκδοση. Τι να σου πω; Βλέπω πως το βιβλίο και εδώ ακόμη στην Αίγυπτο θ’ αγοραστεί γιατί θ’ αποκαλύπτει παροικιακά πράγματα που ακόμη σήμερα καίνε. Στην Αθήνα πάλι θα βγάζει ανόητα κάμποσα «καφτάνια». Τι Παπανούτσο, τι Παναγιωτόπουλο, τι Δημαρά (τον ξέχασες ε;), τι Περίδη, τι Μαλάνο. Δυστυχώς, ναι, κι ο Μαλάνος, προπαντός αυτός έπεσε έξω και πρώτος αυτός προσανατόλισε στραβά την έρευνα. Ο Μαλάνος ποτέ δεν έπαψε να

είναι ένας εστέτ με επιδράσεις φροϋδισμού. Το γερό μέρος της δουλειάς του είναι: οι ψυχολογικές παρατηρήσεις που έκανε πάνω στον άνθρωπο Καβάφη –που τις εξηγά όμως λαθεμένα. Και οι φιλολογικές του έρευνες για τις πηγές του ιστορικού και μυθολογικού μέρους του έργου του Καβάφη. Σαν πορτραίτο τον έδωσε φωτογραφικά. Όμως όλα αυτά που είδε: υποχωρητικότητα, δειλία, ρεαλισμός, πονηριά κλπ. στον Καβάφη, δεν οφείλονται στο διεστραμμένο σεξουαλικό του ένστιχτο αλλά στην αγωνία του να διατηρηθεί, να μην ξεπέσει ταξικά, να κρατήσει τη σειρά του μέσα στους πρωτοκλασάτους αριστοκράτες της Αλεξάνδρειας, ενώ ουσιαστικά είχε ξεπέσει πια ταξικά, είναι ένας δημόσιος μικροϋπάλληλος των Άγγλων. Ίσα με το τέλος της ζωής του αγωνίζεται γι’ αυτό. Συχνά μέμφεται τον εαυτό του που αφέθηκε να ενδώσει –και να πάει μισθοσυντήρητος αυτός ο απόγονος τέτοιας αριστοκρατικής Φαναριώτικης γενιάς– πριν αντισταθεί περισσότερο.

Ο Περίδης είναι ένας κατάπτυστος πειρατής (έκλεψε όλη την εργασία του Μαλάνου) κι ένας αισχρός πλαστογράφος. Αυτός είδε, διάβασε το αρχείο του Καβάφη. Πολλά απ’ αυτά που λέω στη μελέτη μου πρέπει να τα είδε κι αυτός διαβάζοντας τα χαρτιά του ποιητή. Εκτός πια αν ήταν ηλίθιος στον κύβο. Τα έκρυψε όμως, τα καμουφλάρισε (λ.χ. τα γράμματα των 3 φίλων είναι φριχτά ψαλλιδισμένα, γιατί;). Ξέρεις γιατί; Γιατί απ’ αυτά φανερώνονταν ένας Καβάφης θανάσιμα πολέμιος των Άγγλων καπιταλιστών και των εδώ οργάνων τους (των Σαλβάγων) κι ο καημένος ο Περίδης από χρόνια πια ήτανε όργανο των Άγγλων και υπηρέτης των Σαλβάγων. Μπήκες; [...]

Ιδού και μια πληροφορία που έχω από πρώτο χέρι. Ένας έμπιστος του Σεγκόπουλου (κληρον[όμου] του Καβ[άφη]) έλεγε πριν από μερικούς μήνες πως υπάρχουν στο αρχείο του Καβάφη δοκουμέντα που όταν βγουν μια μέρα στο φως θα ανατρέψουν και θα γελοιοποιήσουν τις θεωρίες των «κριτικών» του – εννοώντας πρώτα απ’ όλους το Μαλάνο και τις σεξουαλικές ερμηνείες του. [...]

Α, κάτι για να μην το ξεχάσω. Ο Περίδης αποσιωπά όλη τη μελέτη, τη σύγχρονη με τα γεγονότα, παρακολούθηση της αγγλικής *décadente* λογοτεχνίας (Wilde, Pater, Ruskin – κριτικά τον βλέπει ο Καβ[άφη]). Κι όμως είχε στοιχεία, σημειώσεις του Καβ[άφη] χειρόγραφες και μέσα στα βιβλία που διάβαζε. Ρίξε μια ματιά στα βιβλία που αναφέρει. Πιστεύω εγώ πως ο Καβάφης ρίχτηκε στον «ηδονισμό» και στα ιστορικά-μίμους ποιήματα, μετά που νικήθηκε στη μάχη που έδωσε ανάμεσα 1886-1900, σαν εκπρόσωπος των αστών «πρωτοκλασάτων» της Αλεξάνδρειας (δηλαδή των αστών που συνεχίζανε την αστικο-δημοκρατική-εθνικιστική παράδοση των ελληνικών παροικιών Τεργέστης, Βιέννης, Μασσαλίας, Οδησού· Τσιτίσας, Δ’Αναστάσης, Βιττώρης, Στρουρνάρας, Κασαβέτης, Καβάφης, Ράλλης) ενάντια στους αστούς «δευτεροκλασάτους» – τους νεόπλουτους δηλαδή που ήρθαν και κάνανε λεφτά

μετά το 1863 (Μπενάκης, Χωρέμης, Σαλβάγος κλπ.), που αυτοί συμμαχήσανε με το αγγλικό κεφάλαιο και παραδώσανε στον κατακτητή τα πρωτεία της οικονομικής ηγεσίας. Χάνει τη μάχη, απελπίζεται, πάει το φυλετικό όνειρο, παρακμή-παρακμή, προδοσία. Στρέφεται προς τα μέσα, και παρηγοριέται με τις χαρές της σάρκας του. Δεν συζητώ αν και νωρίτερα ήξερε τη διαστροφή του. Λέγω πως της αναγνώρισε νομιμότητα μετά το 1895 (τότε αρχίζουν και οι σημειώσεις του), γιατί τότε είναι που δίνει τη διαταγή από το Λονδίνο ο παρακμίας εστέτ Ουάιλντ: Γευθείτε! Ετόλμησα!, λέει ο Καβάφης. Οι θεωρίες του Μαλάνου περί κοινωνικής λογοκρισίας στα χρόνια που γράφονταν τα «Τείχη» (1895-6) δεν στέκονται: Ανάμεσα 1885-1895 η Αλεξάνδρεια ήταν ένα τεράστιο πορνείο. Όλες οι «αριστοκρατικές» οικογένειες είχαν τουλάχιστο από ένα πούστη και –μεταξύ τους– τόχανε και για καμάρι, τολμούσαν. Όταν «ετόλμησε» και ο Καβ[άφης] το είπε, δεν σκέφτηκε να μεταχειριστεί κρυπτικά σύμβολα (Τείχη, Παράθυρα). Πιστεύω πως υπάρχει ένα ποίημα του Καβ[άφης] που δίνει –ποιητικά– την πιο πιστή αυτοβιογραφία του. “Απ’ τη Σχολή Περιωδύμου Φιλοσόφου”. Βαρέθηκε το Σακκά, (1885-87), ρίχτηκε στα “πολιτικά” (κοινοτικά), σιχάθηκε τον Έπαρχο και τα ξόανα, σκέφθηκε τη θρησκεία, μα το έριξε στις ηδονές. Αργότερα θα ξαναγύριζε και στα πολιτικά και άλλα ηχηρά παρόμοια. Γραμμένο στο 1921, ο τέλει πια παρακμίας Καβάφης ειρωνεύεται αυτά που τον οδήγησαν στα “πολιτικά” μεταξύ του 1886 και 1900».¹⁵

Το καλοκαίρι του 1955 ήταν ένα «θερμό» καλοκαίρι για τον Τσίρκα. Ερευνούσε σε βιβλιοθήκες και στα αρχεία της Κοινότητας. Ξεφύλλιζε τις παλιές εφημερίδες και διασταύρωνε τις χρονολογίες των γεγονότων με τις χρονολογίες των ποιημάτων του Καβάφης. Έφτιαχνε καταλόγους με ονόματα και διάβαζε παράλληλα την ξενόγλωσση βιβλιογραφία γύρω από την πρόσφατη ιστορία της Αιγύπτου. Αρχίζει και σχεδιάζει ένα βιβλίο γύρω στις 200 σελίδες, που ωστόσο δεν θα αφορά την αισθητική αξία του Καβάφης αλλά τον τρόπο που συνδέεται η ποίησή του με τη σύγχρονη Αίγυπτο, με την ιστορία του καιρού και του τόπου του. Έχει καταλήξει πως η συμβολή του στον διάλογο που είχε ανοίξει στην *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν θα ήταν μια ακόμη θεωρητική τοποθέτηση γύρω από την έννοια της παρακμής. Για αυτόν, η εφαρμογή του διαλεκτικού υλισμού απαιτούσε πρώτα απ’ όλα την εμπειρική γνώση και τον έλεγχο των πηγών. «Μου είναι πολύ δύσκολο να γράψω για αφηρημένα πράγματα», εξομολογείται στον Παπαϊωάννου. «Ξέρω να δουλεύω με γεγονότα, με δοκουμένα και να σχολιάζω σύνοτα». Παράλληλα, στις επιστολές του, όλο και πιο έντονα περιγράφει τα πιθανά μέτωπα που θα αντιμετωπίσει το μελλοντικό βιβλίο. Για πρώτη φορά, ο Τσίρκας γράφει ξεκάθαρα στον Παπαϊωάννου πως το βιβλίο του θα είναι πλέον μια κριτική στον Μαλάνο που, με την ερμηνεία του γύρω

από το καθαφικό έργο, αποπροσανατόλισε την έρευνα. Ο Τσίρκας τοποθετούσε μέσα σε αυτόν τον «αποπροσανατολισμό» και εκείνο το κομμάτι της μαρξιστικής κριτικής που εξακολουθούσε να βλέπει τον Καβάφη με τα γυαλιά του αγοραίου σεξουαλισμού και του παρακμιακού ψόγου. Η δική του επιχειρηματολογία, επομένως, περνούσε υποχρεωτικά μέσα από την έννοια της «παρακμής».

3. «Ακμή και παρακμή της ελληνικής παροικίας Αλεξανδρείας. Με ποια κριτήρια;»: διάλογος και επιχειρήματα

«Από το γράμμα μου προς το Μιχάλη ίσως να φαίνεται πως δεν παραμερίζω, ούτε αγνώ τον ψυχολογικό παράγοντα. Ο Αυγέρης δεν έχει άδικο που επιμένει. Όμως ποια ψυχολογική κατάσταση του Καβάφης προβάλλεται προς το κοινωνικό; Όχι τόσο ο διεστραμμένος Καβάφης – αυτό είναι ένα λανθάνον υπόστρωμα που θα προβληθεί αργότερα, όταν συντελεσθεί η πεποίθηση του τέλους, της παρακμής. Μάλλον ο ξεπεσμένος ταξικά Καβάφης είναι που αντενεργεί, που μάχεται, που διαμαρτύρεται μέσα στα γνήσια και πρώτα καθαφικά ποιήματα. Ο Καβάφης γύρω στα 1899 – όταν αναγκάζεται να εργασθεί υπάλληλος, αυτός ο αριστοκράτης, ο αναθρεμμένος με τους θρύλους της παντοδυναμίας, του πλούτου και της αίγλης του οίκου Καβάφης και Σία, βιώθει τον εαυτό του σαν παρία, διπλά παρία αν θες: κοινωνικά, σεξουαλικά. Κ.τ.λ.

Πρόσπεξε τούτο. Υπάλληλος από το 1889 (επειδή ο Μαλάνος αμφισβητεί αυτή την πληροφορία του Μ. Περίδη – εγώ την πιστεύω – έβαλα να βρουνε το φάκελλο του Καβάφης στο Υπουργείο Οικονομικών – *Cour des Fonctionnaires de l'Etat*–) δεν κόβει τις σχέσεις του με το Χρηματιστήριο. Παίζει διαρκώς, κερδοσκοπεί, αν και πάντα διστακτικά, μικρόπνοα. Ακόμα και στο 1900 εξακολουθεί να δηλώνει και να χαρακτηρίζεται στους οδηγούς διευθύνσεων: *Μεσίτης Μπόρσας* –δηλαδή *Μεσίτης Χρηματιστηρίου*. Όταν συναντά τον Ξενοπούλο στα 1901 του παρουσιάζεται σαν έμπορος της Αλεξάνδρειας. Η εμπορομεσιτική αριστοκρατία της εποχής εκείνης ενδιαφέρεται άμεσα (ζήτημα ισχύος, αίγλης, συμφέροντος) για τα ηγετικά προβλήματα της Κοινότητας. Γίνεται ένας αγώνας για το ποια από τις δυο κάστες (πρωτοκλασάτοι ή δευτεροκλασάτοι) θα κρατά το τιμόνι. Ο Καβάφης παίρνει ενεργό μέρος στη μάχη –έστω και μόνο με το να γράφει ποιήματα της περίπτωσης– γιατί είναι ίσαμε το μεδούλι συντηρητικός (πρωτοκλασάτος-εμπορομεσιτικό κεφάλαιο), γιατί είναι πικραμένος για τον ξεπεσμό του κι εκδικιέται τους νεόπλουτους (αγγλόφιλους), που παραμερίσανε την κάστα του –γιατί με την ανάμιξή του στα κοινά ξεγελά τον εαυτό του, τους άλλους. Κάννει το χρέος του σαν άρχοντα, *Noblesse oblige*, καμουφλάρει τον ξεπεσμό του.

Για το σεξουαλισμό του. Είπα μερικά του Μιχάλη. Ελπίζω να βρω και να πείσω να μου δώσει στοιχεία κάποιος

από τους λεβαντίνους μεγιστάνες της εποχής (βιβλιόφιλο, συλλέκτη) για ν' αποδείξω την ηθική εξαχρείωση της αριστοκρατικής τάξης ανάμεσα 1885-95. Όλα επιτρέπονται, στον κόσμο των πλούσιων, που ανασαίνει την ατμόσφαιρά του ο Καβάφης. [...]»⁽¹⁾

Ύστερα μη νομίζεις πως όσα λένε για επικίνδυνη ζωή του Καβάφη στα “σκοτεινά” (για τους ιστορικούς του) χρόνια 1886-1895 έχουν αποδειχτεί. Ο ίδιος ο Καβάφης δημιούργησε αργότερα –κατά πολύ– αυτό το θρύλο, γιατί συνέφερε σαν προπαγάνδα στο είδος της ποίησης που έγραφε τότε. Όλο υπονοούμενα, μισές κουβέντες, σε ώρες εξομολόγησης στο Μαλάνο. Την πάτησε ο Μαλάνος κι οι κατοπινοί τον ακολούθησαν. Ο μόνος που ήξερε την αλήθεια είναι ο Σεγκόπουλος (ίσως κι ο Περίδης). Αφήσανε όμως την παρεξήγηση να συνεχίζει το δρόμο της, γιατί συνέφερε εμπορικά-διαφημιστικά, ας πούμε, στο πλασάρισμα των “καβαφικών” ποιημάτων. Πρόσεξε τούτο, διαβάζοντας προσεκτικά τ' αποσπάσματα από το “ημερολόγιο” Καβάφη στο βιβλίο του Περίδη. “Υπέκυψα και πάλι”, λέει ο Καβάφης. Και παραπονιέται για το στομάχι του. Αλλού βλέπουμε ανάμεσα στον όρκο του και στην ομολογία του πως υπέκυψε να μεσολαβεί μισή ή μια ώρα. Πού στο διάολο τον είχε κρυμένο τον καβαλάρη του, κάτω από το κρεβάτι του; Όχι φίλε. Το βίτσιο που ομολογεί εδώ είναι το πιστό. Ο Καβάφης έπινε ουίσκυ πάρα πολύ. Ο ίδιος ο Μαλάνος μού είπε πως όταν τον πρωτογνώρισε (1907): τα χέρια του Καβάφη, τα χείλη του, όταν έπιανε το ποτήρι, φανερώναν διψομανή, αλκοολικό, τρέμανε.

Έχω ακόμη την υποψία πως ο Καβάφης ανάμεσα στο 1896 και 1911 –κι αν υποθέσουμε πως στη νεότητά του υπήρξε παθητικός– τότε ήταν και ενεργητικός ομοφυλόφιλος. Έτσι, τα ποιήματά του: Μέρρες του 1896, του 1901, 1903, 1910, 11 είναι πορτραίτα νέων που αγάπησε και που αργότερα αναπολεί. Αν είναι αληθινή η υπόθεσή μου τότε εξηγείται η ατιμία του Σεγκόπουλου ν' αποκρύψει (να εξαφανίσει;) μέρος του Αρχείου του ποιητή, που θ' αποκάλυπτε το είδος των σχέσεών τους. Πιάσε τα ποιήματα αυτά και κριτικάρισε ψυχραιμα όλες τις χρονολογίες τους. Ή είναι πορτραίτα νέων ψευτοαντικειμενικά, ή είναι υποκειμενικά, ομολογίες δηλαδή του Καβάφη, όπως το θέλει ο Μαλάνος, αλλά τότε οι ημερομηνίες δεν ταιριάζουν. Θα πρέπει ο Καβάφης να έχει μακιγιάρει τις χρονολογίες των τίτλων σε κάθε ποίημα προσθέτοντας 20 χρόνια στην πραγματική χρονολογία. (εξαιρώ το Μέρρες του 1896 όπου η –υποτιθέμενη– πρόσθεση είναι 10 χρόνια).

Τέλος πάντων, σε μπερδεύω, παρατραβώ το πράμα.

Με δυο λόγια: η φροϋδική ερμηνεία, κατά τη γνώμη μου, όχι μόνο είναι ανεπαρκής, αλλά και ξεστρατίζει τον ερευνητή.

Για την ερμηνεία της καβαφικής ποίησης, η μέθοδος της τομής σε βάθος, της κάθετης τομής, οδηγεί σε λανθασμένα συμπεράσματα. Χρειάζεται οριζόντια τομή της ποιητικής

του παραγωγής. Κάθε στρώμα της να φωτίζεται με τα γεγονότα και το πνεύμα της εποχής της κι έτσι να προχωρούμε από στρώμα σε στρώμα. Ο ίδιος ο Καβάφης τράβηξε μια χοντρή οριζόντια γραμμή και χώρισε το έργο του στα δυο: Πριν από το 1911, είπε. Γιατί; Οι ερμηνείες του Μαλάνου πως τάχατε το κάνει για να μπερδέψει τα ίχνη της χρονολογίας όπου εσκεμμένα πρωτοτυπεί δεν στέκεται. Υπάρχει μια άλλη ημερομηνία που ο κόσμος δεν ξέρει: Είναι το 1903, το άρθρο του Ξερόπουλου στα Παναθήναια, με 8 ολόκληρα καβαφικά ποιήματα που κανένα τους δεν αποκλήρυξε κατόπι. Γιατί λοιπόν 1911 και όχι 1903 ή οποια άλλη ημερομηνία; Πρέπει να βρεθεί η απάντηση. Κατ' εμένα, το 1911 είναι το σύνορο που από κει και πέρα ο Καβάφης παύει να παθαίνεται για τα παροικιακά, παύει να τον απασχολεί κυρίαρχα όπως πριν η πληγή του ταξικού του ξεπεσμού, έχει πάρει την revanche του, είναι αναγνωρισμένος και στην Αλεξανδρινή αριστοκρατία ποιητής, έχει ολότελα αφομοιώσει το πνεύμα, το χασίσι της παρακμής, πολιτογραφεί τον ανώμαλο ηδονισμό, μένει πάντα με στραμμένη τη ματιά του προς τα πίσω, αλλά τώρα πια δεν πονά, δεν καταγγέλλει: κλειάζει. Ολοκληρώνεται δηλαδή σαν εκφραστής –εκπρόσωπος– μάρτυρας (τέμοιπ) του ναυάγιου των επεκτατικών ονείρων (φυλετισμός) του ελληνικού εμπορομεσιτικού κεφαλαίου του συσσωρευμένου στην Αίγυπτο ανάμεσα 1830-1890, που οι μέθοδές του της “ειρηνικής κατάκτησης”, των “στοχαστικών προσαρμογών” λέει ο Καβάφης, στάθηκαν ανίσχυρες ν' αντιμετωπίσουν το δυναμισμό, τη λαιμαργία, τη βαρβαρότητα, τη βία του χρηματιστικού-ιμπεριαλιστικού εγγλέζικου κεφαλαίου, που ορθώθηκε μετά το 1882 φοβερός αντίπαλος και τελικά κατάφερε να εκτοπίσει, να υποτάξει, να πάρει τα κλειδιά από τα χέρια της, την προνομιούχα άλλοτε ελληνική εμπορομεσιτική τάξη. Οι άγγλοι καπιταλιστές είχαν πίσω τους να τους στηρίζει τη βαρειά βιομηχανία και το στόλο τους. Βρήκανε και συμμάχους (μεσίτες, κερδοσκόπους) ανάμεσα στους ίδιους τους Έλληνες (Σαλβάγος, Μπενάκης, Ζερβουδάκης). Οι Έλληνες της Αιγύπτου (Ράλληδες, Συναδινοί, Αβέρωφ, Ζιζίνιας, Κωνσταντινίδης κλπ) από πού να περιμένουν βοήθεια; Από την Ψωροκώστανα, την καθυστερημένη στα οικονομικά; (Της το λένε φανερά στα 1900: Ευτυχώς που σας ήρθε από την Αίγυπτο ο Πεσματζόγλου για να σας μάθει τα μυστικά της οικονομίας που έμαθε εδώ.) Η καταστροφή του 1897 είναι η χαριστική βολή στα όνειρα των απροσγείωτων μεγαλοϊδεατών για “εξ Ελλάδος” υποστήριξη ενάντια στον εγγλέζικο οδοστρωτήρα. Τυπική είναι η ψυχική, πνευματική, ηθική και σωματική κατάρρευση (πέθανε στα 1898) ενός condotière της Μεγάλης Ιδέας, του Γ. Γούσιου (τραπεζίτη, ιδεολόγου, διανοούμενου, κοινοτικού παράγοντα, οργανωτή εθελοντικών σωμάτων στα Θεσσαλικά, στην Κρήτη –Εθνική Εταιρία– Γαριβαλδινού κλπ, που τον βλέπανε ν' αντικαθιστά τον Αβέρωφ στην προεδρία της Κοινότητας) και που πέθανε

από μαρασμό στα Πατήσια. Εδώ του κάνανε μια κηδεία “ηγεμονική”!

Αυτοί είναι οι σιδερένιοι νόμοι της ιστορίας, δηλαδή της εξέλιξης του καπιταλισμού. Ο Καβάφης πήρε θέση με τη μερίδα της αστικής τάξης που εκπροσωπούσε την οπισθοχώρηση, το παλιό. Στάθηκε δηλαδή διπλά αντιδραστικός. Όμως ένα ποίημα όπως οι Θερμοπύλες –που συμπυκνωμένα εκφράζει όλον αυτόν τον αγώνα– περνά τη ράμπα, “σώζεται”, γιατί, για μας έστω, σήμερα μόνο, αύριο δεν ξέρουμε, έχει μερικές αντιστοιχίες με σύγχρονα γεγονότα και αισθήματα. Γι’ αυτό συγκινεί. Τέλος πάντων, εμένα ας πούμε. Έτσι θα καταλήγω.⁽²⁾

Σημ. (1) Πρόσθεσε κι ένα πνεύμα “τέλος του κόσμου”, μια δίψα για απόλαυση πριν πεθάνουμε, που δημιουργείται από τις αλληπάλληλες επιδημίες χολέρας και της πανώλης.

Ύστερα είναι και τα ήθη fin de siècle της Γαλλίας και Αγγλίας (Huysmans: À Rebours, Wilde: Dorian Grey) που μεταφέρονται στην Αλεξάνδρεια κάθε χρόνο (οι Αλεξανδρινοί πλούσιοι παραθερίζουν –ζούνε και 6 μήνες το χρόνο στις Ευρώπες). Στην Αθήνα τότε οι πνευματικές μόδες, τα “ρεύματα”, έρχονταν καθυστερημένα κατά μια γενεά. Τόσο χρειάζονταν για να μεταφερθούν από τους ρωμιούς που σπουδάζανε στα πανεπιστήμια της Ευρώπης (5-10 χρόνια).

Μη σε τρομάζει η τιμωρία του Wilde. Δεν είναι δείγμα κοινωνικής λογοκρισίας. Η διαστροφή ήταν κοινό πράγμα κι αναγνωρισμένο. Οι ίδιες οι αρχές κάνανε πλάτες του Wilde για να το σκάσει στη Γαλλία, ν’ αποφύγουν το σκάνδαλο. Μα ο Wilde θέλησε κάτι ριζικό: Θέλει μια δικαστική απόφαση που να νομιμοποιεί την de facto κατάσταση. Κι εκεί έσπασε τα μούτρα του.

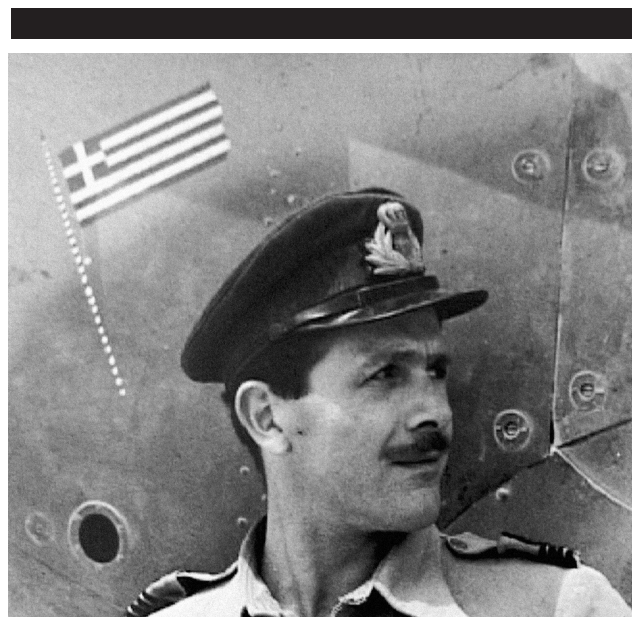
Όλοι όσοι γράψανε για την “τιμωρία” του Wilde είναι απολογητές της αστικής υποκριτικής ηθικής. Γι’ αυτό θέλουνε να μας πείσουν πως η “κοινωνία” αποδοκίμαζε με λύσσα τη διαστροφή. Κολοκύθια. Κοινωνικά, σήμερα, με τον αθλητισμό κλπ, ο ανώμαλος έρωτας είναι σε μεγαλύτερο ηθικό αποκλεισμό από τότε. Την ανοχή, τη σιωπηρή επιδοκιμασία, την αλληλεγγύη των αστών γύρω από το πρόσωπο του Mr de Charlus μέσα στα σαλόνια τους, θα τα βρούμε απaráλλαχτα στ’ αλεξανδρινά σαλόνια της ίδιας εποχής.

Σημ. (2) Και σε τελευταία ανάλυση, ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΑ, από μια σκοπιά αιγυπτιακή, ύστερα από μερικά χρόνια: Η αντίσταση του Καβάφης και του εμπορομεσιτικού ελληνικού κεφαλαίου που εκπροσωπεί, δεν εφάπτεται με τη γραμμή αντίστασης του αιγυπτιακού λαού στην ιμπεριαλιστική σκλαβιά και εκμετάλλευση;

Υποκειμενικά ο Καβάφης ήταν παρακμίας και το ήξερε. Γι’ αυτό αρέσει και στους παρακμίες της Ελλάδας. Δεν θάρθει όμως μια μέρα που μέσα στην Ελληνική ή την Αιγυπτιακή Γραμματεία, ορισμένα ποιήματά του θ’ αναφερθούν χωριστά (Θερμοπύλες, Τείχη, Απιστία, Η επέμβαση των Θεών, Τρώες); Σαν δείγματα αντίστασης; Γιατί τάχατε τέ-

μουμε οριζόντια την παραγωγή του Παλαμά (και ξεχωρίζουμε το Δωδεκάλογο) και δεν πρέπει να κάνουμε το ίδιο για τον Καβάφη;».¹⁶

Αν με τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου, για τον οποίο «[x]ωρίς αμφιβολία ο Καβάφης κατόρθωσε να κλείσει μέσα στην ποίησή του κάτι το καθολικότερο απ’ την ατομική του περίπτωση, την ατμόσφαιρα της παρακμής, και να τη δώσει με μια θαυμαστή και επιγραμματική πληρότητα»,¹⁷ η συνεννόηση του Τσίρκα ως προς τον κοινωνικό Καβάφη υπήρξε σαφώς ευκολότερη, μικρά περιθώρια άφηναν προς την ίδια κατεύθυνση οι θέσεις του Τάσου Βουρνά, όπως

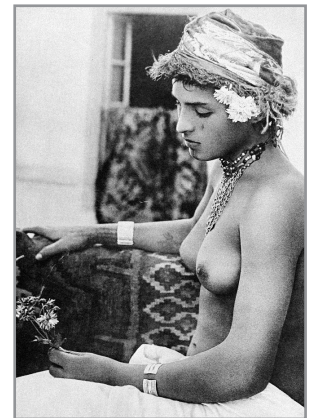
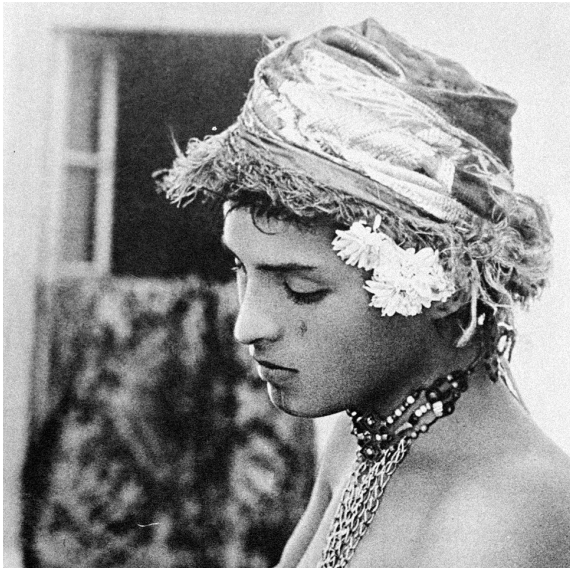

είχαν εκφραστεί στη διαμάχη της Επιθεώρησης Τέχνης λίγες μόλις βδομάδες πριν από την επιστολή του Τσίρκα που προηγήθηκε: «ολόκληρος ο χρωματισμός του έργου του ελάχιστη σχέση έχει με την καθημερινή ζωή του εμπορομεσιτικού μπεζαχτά της αιγυπτιακής παροικίας. Αεροβατώντας μέσα στο κλίμα της παρακμής της Αλεξάνδρειας των διαδόχων και των επιγόνων, βιβλιακός, εργαστηριακός, απομονωμένος, διεστραμμένος δεν έζησε καθόλου ούτε τα νεοελληνικά ούτε τα παροικιακά προβλήματα και μίλησε για παρακμή σε μια εποχή που συμπίπτει με τα χρόνια πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και που για τον παροικιακό ελληνισμό της Αιγύπτου ήταν εποχή τουλάχιστο κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Απάνω στη φαιδρή τούτη ιστορική παρεξήγηση στηρίζονται πολλά λάθη της κριτικής μας...».¹⁸ Τα επιχειρήματα του Τσίρκα –υποβάθμιση της μαλανικού τύπου ερμηνείας από μέσα (η μέθοδος της τομής σε βάθος, της κάθετης τομής) και ανάδειξη μιας γενεαλογικής κριτικής απ’ έξω (οριζόντια τομή) – θα υποχρέωναν, όπως είναι γνωστό, τον Βουρνά να παλινωθήσει μετά την ανάγνωση του Ο Καβάφης και η εποχή του: «η

μελέτη του Τσίρκα μας υποχρεώνει ν' αναγνωρίσουμε έναν υψηλό βαθμό στην αμεσότητα σχέσεων Καβαφικής δημιουργίας και κοινωνικού είναι και να πάψουμε να καταλογίζουμε στον Καβάφη άγνοια ηθελημένη ή αθέλητη των κοινωνικών προβλημάτων της παροικίας». ¹⁹ Ο αναστοχαστικός ιστορισμός του Τσίρκα, αναδεικνύοντας στη συνέχεια της ίδιας επιστολής που απολουθεί, το ερώτημα των κριτηρίων της παρακμής, δίνει έτσι «ένα τέλος στον πρόχειρο και ιδεοληπτικό εμπειρισμό με τον οποίο είχε αναπτυχθεί η σκέψη και η κριτική πολλών αριστερών διανοουμένων», συνιστώντας συγχρόνως την αφορμή «για τον επαναπροδιορισμό των αισθητικών κατηγοριών που δομούσαν τον

4. «Δεν με τρόμαξε ο Μαλάνος... και θα με φοβίσει ο Αυγέρης»: τα μέτωπα της κριτικής

«Και πρώτ' απ' όλα γιατί είναι θυμωμένος ο γιατρός; Ποιος τον πείραξε; Η μελέτη του είναι γραμμένη σ' ένα ύφος σαν κάποιος να του πάτησε τα χωράφια του, ή σα να θέλησε να δώσει ένα μάθημα σε μερικούς άτακτους μαθητές. Πολύ με πείραξε αυτή η ελαφρότητα με την οποία μεταχειρίζεται τις απόψεις τόσο τις δικές σου όσο και του Τάσου, που είναι καρπός σοβαρής σκέψης και τίμιας πρόθεσης. Το βρίσκω ανέντιμο να σας βάζει στο ίδιο καλάθι με το Λαμπρίδη και κακόπιστο να μην ονομάζει τον κάθε νέο κριτικό με τις αντίστοιχες θέσεις του που κριτικάρει. Λέγει

κριτικό λόγο της Αριστεράς»: ²⁰ «Όταν έγραφα του Ραυτόπουλου διαμαρτυρούμενος για τη μελέτη του Λαμπρίδη, του έλεγα: Χρειάζεται πολλή δουλειά, και θα την κάνω, για να γνωρίσουμε τις περιστάσεις της καβαφικής ποίησης, για να καταλάβουμε σωστά ποιας παρακμής ποιητής είναι.

Ακμή και παρακμή της ελληνικής παροικίας Αλεξανδρείας. Με ποια κριτήρια; Από ποια σκοπιά κοιταγμένες; Τη σκοπιά του Καβάφη; Τη σκοπιά του Αθήνησι ματεριαλιστή ιστορικού; (εσύ, λ.χ.) Τη σκοπιά του αιγυπτιώτη πάροικου; (εγώ, λ.χ.) ή τη σκοπιά του αιγυπτίου ματεριαλιστή ιστορικού, που θάναι η πιο σωστή αν καταφέρει κάποτε να συμπεριλάβει την ελληνική (σε έκφραση) πνευματική παραγωγή των αιγυπτιωτών σαν κομμάτι της αιγυπτιακής γραμματείας (ένα κεφάλαιο λ.χ.: Πολιτιστικές επιδόσεις των ξένων αποικιστών που εξελίχθηκαν σε εθνική μειονότητα). Μήπως δεν το κάνουν για τη ζωγραφική από τώρα;

Βλέπεις πόσο πολύπλοκο –για μένα τουλάχιστο– είναι το ζήτημα. Δεν ξέρω καθόλου αν με τα παραπάνω απάντησα στην απορία σου –εκεί που διαφωνούμε, λες– ότι η εποχή 1890 με 1910 ήταν εποχή παρακμής [...]. ²¹

βέβαια πολλά σωστά και σοφά πράγματα. Έχει και παρεκβάσεις άχρηστες και άσχετες με το θέμα. Όσο γι' αυτά που λέει καταρρίπτοντας τις δικές μου θέσεις, έχω να παρατηρήσω: α) έπρεπε να με ονομάσει, β) αφού δεν τις είχε διαβάσει τυπωμένες, είναι τουλάχιστο επιπόλαιο από μέρους του να τις συζητά τόσο πρόωρα, γ) αν τις ξέρει από προσωπική μου αλληλογραφία μαζί σας θάπρεπε να περιμένει να τυπωθούν πρώτα και μετά να τις πολεμήσει. Έτσι που κάνει, και λαβαίνοντας υπ' όψη τον γενικό τόνο της μελέτης, είναι σα να θέλει να προλάβει την κοινή γνώμη, να την προδιαθέσει εχθρικά απέναντι στις απόψεις μου. Οι Γάλλοι λένε: *il veut me couper l'herbe sous les pieds* – μου κόβει το χορτάρι κάτω από τα πόδια...

Συμπερασματικά: Τέτοια ήθη μπορεί κανείς να τα περιμένει από αστούς πνευματικούς ανθρώπους. Από προοδευτικούς όμως ξαφνίζουν.

Δεν με τρομάζουν καθόλου τα επιχειρήματά του. Εγώ βαστώ την αλήθεια απ' το λαρύγγι και δεν θα την αφήσω. Δεν με τρόμαξε ο Μαλάνος, που δούλεψε 18 χρόνια το θέμα κι έζησε άλλα τόσα τον άνθρωπο και θα με φοβίσει

ο Αυγέρης που ό,τι ξέρει από τον Καβάφη τα ξέρει από διαβάσματα; Αν ήταν να παρουσιάσω τις απόψεις μου με σχήματα γενικά, όπως ο Αυγέρης λ.χ., θα είχα τελειώσει τη δουλειά μου από καιρό. Επειδή όμως ξέρω τη λυσσασμένη αντίσταση όχι μόνο των δεξιών αλλά και των «προοδευτικών» γι' αυτό πασχίζω μήνες τώρα να στηρίζω και το παραμικρό με ντοκουμέντα αδιάψευστα. Μόλις φύγω απ' το γραφείο κλείνομαι στο δωμάτιό μου. Κάθε μέρα –ούτε γιορτές, ούτε Κυριακές– από τις 7 ίσαμε τις 2 μετά τα μεσάνυχτα. Όταν τελειώσω θα πάρω τα χειρόγραφα κάπου, θα κλειστώ ένα μήνα, και θα ξαναδώ το βιβλίο απ' την αρχή – τελειωτικά. Ίσως αυτό γίνει στην Αθήνα –αν έρθω, αν ζούμε ίσαμε τότε.²²

Το άρθρο του Μάρκου Αυγέρη για τον «πεσιμισμό» στην ποίηση ήταν παράλληλα και ένας καταπέλτης για όλους τους «νέους κριτικούς». Επιπλέον, ο Αυγέρης πρέπει να είχε πληροφορίες και για τη συνολικότερη εργασία του Τσίρκα. Και είχε αποφασίσει να κλείσει οριστικά τη συζήτηση για την αισθητική και ιδεολογική νομιμοποίηση του Καβάφη στους κύκλους της αριστεράς. Σχολιάζοντας ειδικότερα το θέμα για το αν υπήρχε ή δεν υπήρχε «παρακμή» στα χρόνια που έγραφε ο Καβάφης, ο Αυγέρης είχε ήδη καταλήξει στην εικόνα του Καβάφη ως αλεξανδρινού «σκίουρου»: «Ο Καβάφης», γράφει ο Αυγέρης, «ήταν κλεισμένος μέσα στα δικά του πάθη σαν ο σκίουρος στο περιστρεφόμενο κλουβί του κι οι περιπέτειες του συνόλου δε μπορούσαν να τον αγγίξουν σοβαρά μέσα στην ηθική του απομόνωση».²³

5. «Σα συναρπαστικό μυθιστόρημα»: κριτική και δημιουργική γραφή

«Κατάλαβες πως αυτό που βάλθηκα να κάνω είναι πολύ φιλόδοξο; Ανασκειύ της επίσημης ιστορίας, της καβαφολογικής κριτικής και αισθητικής, της βιογραφίας του [Καβάφη], των μεθόδων έρευνας και αξιολόγησης, πηγές, μικρή και μεγάλη ενδοπαροικιακή ιστορία, και... και... και μαζί μ' αυτά όλα να διαβάζεται το βιβλίο μου σα συναρπαστικό μυθιστόρημα! Θα τα σπάσω τα πλευρά μου, δε γίνεται!»²⁴

Ακόμη κι αν τον Οκτώβριο του 1955 ο Τσίρκας έστειλε στους φίλους της *Επιθεώρησης Τέχνης* το άρθρο του, ανακοινώνοντας συνάμα πως είχε ήδη γράψει δέκα κεφάλαια από το βιβλίο,²⁵ είναι βέβαιο πως, ως την άνοιξη του 1956, η εργασία είχε σκοντάψει σε αρκετά ακόμη δισηπύλα προβλήματα. Τον απασχολούσε διαρκώς η δομή και η αρχιτεκτονική του βιβλίου: «διηγηματογράφος» ακόμη, δεν μπορούσε να απαλλαγεί από την έγνοια για την «καλή αφήγηση», όσο κι αν ήθελε να δουλέψει με τις μεθόδους του ιστορικού. Πλάι και δίπλα στον Καβάφη –ή ίσως και εξαιτίας του – η δημιουργική γραφή έβρισκε τους

δικούς της δρόμους. Με αφορμή την εθνικοποίηση της διώρυγας του Σουέζ από τον Νάσερ γράφεται και εκδίδεται, μέσα σε λίγους μήνες, η νουβέλα *Νουρεντίν Μπόμπα*. Παράλληλα, ο Τσίρκας επεξεργάζεται ένα σχέδιο έκδοσης των διηγημάτων του στην Αθήνα. Είναι βέβαιο πως μετά τον *Νουρεντίν Μπόμπα* έχει ξαναβρεί τη φωνή και το συνθετικό σχέδιο του λογοτέχνη, που θα τον οδηγούσαν μετά από τρία χρόνια στις πρώτες σελίδες της *Λέσχης*.

Το βιβλίο για τον Καβάφη το ξαναπιάνει έτσι τον Νοέμβριο του 1956. Αναθεωρεί τα έτοιμα κεφάλαια, ελέγχει τις πηγές, αφαιρεί τις επιθετικές κριτικές, γράφει και σκίζει μέχρι να φτάσει στο ποθητό αποτέλεσμα, χωρίς να νιώθει ικανοποιημένος. Σε επιστολή του προς τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου έτσι σημειώνει: «Εφτά ώρες δουλειά κάθε βράδυ. Αλλά έτσι που πάω αργά, θα χρειαστώ ένα χρόνο. Έπιασα [το βιβλίο] από την αρχή αρχή πάλι. Ένα πράμα με απελπίζει. Όσο σωστά, όσο καινούργια κι αν είναι αυτά που έχω να πω, ποτέ όμως δεν θα φτάσω σε πυκνότητα, σε διαύγεια και σε ποιότητα τη δουλειά του Μαλάνου. Σιχαίνομαι το νεροουλιάτικο ύφος κι όμως για να γράψω τόσα κεφάλαια ιστορίας –απαραίτητα για να φωτισθεί η εποχή του Καβάφη– δεν μπορώ διάβολο να κάνω και κομψογραφία! Κι απελπίζομαι».²⁶ Παρ' όλα αυτά, το βιβλίο έμπαινε στην τελική ευθεία, καθώς ο Τσίρκας αναμετρούταν με όλες τις δυσκολίες που διαπίστωνε ήδη από το καλοκαίρι του 1955:

«Μιχάλη μου θα ξέρεις τις αγωνίες της γέννας. Όχι της εγκυμοσύνης, αυτή πέρασε πια. Τώρα γράφω, γεννώ. Μέσα σε φριχτούς πόνους. Γράφω μισή σελίδα και διαβάζω δυο βιβλία για να ελέγξω ένα όνομα, μια ημερομηνία. Όλα τ' απογέματα τα περνώ μέσα σ' ένα φοβερά ζεστό δωμάτιο, γεμάτο αναθυμιάσεις αντιμόνιου, ψάχνοντας τόμους εφημερίδων του 1887-1900. Βρίσκω, όλο και βρίσκω γεγονότα που στηρίζουν αυτό που διαισθάνθηκα. Κατόπι πάω σπίτι και συνεχίζω το γράψιμο. Ίσαμε αργά, πολύ αργά. Φορές σηκώνομαι μέσα στον ύπνο μου – πάω στο τραπέζι μου και δουλεύω μια-δυο ώρες. Και να σκεφτείς πως όλα τα πρωινά η βιοποριστική δουλειά μου –που, ανάθεμα κι αυτό το καλοκαίρι βρήκε να διπλασιαστεί– με κάνει κουρέλι.

Όλα τούτα όμως δεν είναι τίποτα μπροστά στην αγωνία του γραψίματος. Προχωρώ αργά. Έγραψα ίσαμε αυτή τη στιγμή μόνο 40 σελίδες –σαν τούτο το χαρτί. Απ' αυτές οι μισές θα φύγουν. Όλο, το βλέπω να πιάνει 200 σελίδες. Όμως όταν τελειώσω το πρώτο χέρι, όπου προχωρώ τώρα με τη διστακτικότητα του ανιχνευτή, θα πρέπει όλο να το ξαναχύσω. Να του δώσω μια φόρμα αδερφέ, δεν μπορεί να είναι σαν άρθρο εφημερίδας! Μ' έπιασε λοιπόν πανικός. Πότε θα τελειώσω; Εσύ δε μπορείς από κει να φανταστείς τις ελλείψεις μου. Δεν είμαι ταχυγράφος. Δεν έκανα πανεπιστημιακές σπουδές για να έχω μια μέθοδο. Δεν ασχολήθηκα σοβαρά, συστηματικά με τη φιλοσοφία και την αισθητική. Δεν έχω την ευχέρεια, τον αυτοματισμό της γλώσσας που έχετε σεις που ζείτε στην Ελλάδα. Ένα

πράμα μπορεί να το βλέπω κατακάθαρα μέσα στο μυαλό μου. Όμως σε ποια γλώσσα το σκέφτομαι; Λίγο ελληνικά, λίγο γαλλικά, λίγο αγγλικά, λίγο αράπικα! Άντε τώρα να το διατυπώσεις ελληνικά! Με καταλαβαίνεις; Χάνω τεράστιο καιρό εκεί που εσείς τα γράφετε νεράκι. Και πάντα, πάντα έχω την αίσθηση πως σας μιλώ μια γλώσσα με ξενική προφορά. Αυτό είναι το μεγάλο μου εμπόδιο κι ο καημός μου.

Μιχάλη, δεν ξέρω να γράψω μελέτες, συμμαζεμένες, που με λίγα λόγια λένε πολλά. Δείγμα της δουλειάς μου είναι οι μελέτες για το Βουτυρά και το Νικολαΐδη. Έτσι θα είναι πάλι κι η δουλειά για τον Καβάφη. Να μου το πεις από τώρα να μη χάνω τον καιρό μου. Στέκεται;

Δεύτερο: Δεν ξέρω και γι' αυτό δεν θα καταπιάνομαι με όλα τα αισθητικά ζητήματα που θα ξεσηκώνει η καινούργια τοποθέτηση του Καβάφη. Μου είναι πολύ δύσκολο να γράφω για αφηρημένα πράγματα. Ξέρω να δουλεύω με γεγονότα, με δοκουμεντά και να σχολιάζω σύντομα.

Τρίτο: Δεν έχω ορθογραφία δική μου. Το βλέπεις. Ούτε θάχω και τον καιρό να δώ το βιβλίο μου προσεκτικά για το συντακτικό του». ²⁷

Η συγγραφή του Καβάφη τελείωσε, βάσει των τεκμηρίων της αλληλογραφίας, στις 18 Φεβρουαρίου 1958, στις 10 το βράδυ. Ο τόμος τυπώθηκε στο τυπογραφείο της Π. Μπόλαρη από τις 7 Ιουλίου ως τις 7 Σεπτεμβρίου του 1958, για λογαριασμό των εκδόσεων Κέδρος.

6. «Τόσα πολλά για να πεις πως δεν μ' αγαπάς»:

ο Αυγέρης, ο Τσίρκας και το ερώτημα του Heine

«Μπαίνοντας στο προκείμενο θα πω συνοπτικά πρώτα την εντύπωση που μου δίνει το καλοδουλεμένο αυτό εργοχειρό σας· όλα του είναι μεγάλα, μεγάλο το σχήμα, μεγάλη κι επιβλητική η εργασία, μεγάλες οι αρετές και μεγάλα τα ελαττώματά του· μεγάλο και το εγχείρημα που καταπιάνεται ν' αγιοποιήσει τον Καβάφη και δέχεται μεγάλες αντιρρήσεις. Στο μεταξύ μαθαίνω πως έχει και μεγάλη πούληση. Όσα γράφηκαν ως τώρα σαν κριτική είναι συμβατικά και δε λένε τίποτε ούτε για τις αρετές ούτε για τα ελαττώματά του.

Με πολλή κι ευτυχισμένη αφηγηματική *verve* δίνετε την κοινωνικο-οικονομική ιστορία της Αιγύπτου στο 19ο αιώνα. Το τόσο της μάκρος ωστόσο δεν το βρίσκω αναγκαίο για να βγάλετε τα συμπεράσματά σας και δίνει στο έργο μια ανισομέρεια· πολύ απλωμένα τα θεμέλια σχετικά με το αποπάνω οικοδόμημα· σχετικά με το ουσιαστικό κριτικό μέρος η προπαρασκευαστική εργασία παίρνει μεγάλη έκταση.

Και μ' όλο αυτόν τον πληθωρισμό στα ιστορικά στοιχεία, η εικόνα για την οικονομική κατάσταση της παροικίας στην περίοδο της νεότητας του Καβάφη δε βγαίνει καθαρή. Το πώς ο Καβάφης μέσα σε μια τάξη πλούσιων μεγαλεμπόρων ένιωθε να τον ταπεινώνει η παρακμή της δικής του οικογένειας κι έβλεπε τον εαυτό του σαν γόνο μιας ξεπεσμένης αριστοκρατίας, αυτό είναι ευκολονόητο και γι'

αυτούς που δεν ξέρουν πολλά για τη ζωή του και για το έργο του. Μα για τη γενική οικονομική κατάσταση της παροικίας δεν έχει καμιά σημασία αν τους πρωτοκλασάτους τους διαδέχονταν οι δευτεροκλασάτοι. Βέβαια ύστερα από το 1882 ο δρόμος που οδηγούσε στην κυριαρχία του ελληνικού κεφαλαίου απάνω στην οικονομική ζωή της Αιγύπτου κόπηκε για πάντα και σταμάτησε η οικονομική άνοδος της παροικίας· μα φαίνεται πως οι επιδέξιοι αυτοί έμποροι και χρηματιστές ήταν ικανοί να προσαρμόζονται στις καταστάσεις που άλλαξαν και δεν έπαψαν να πλουτίζουν και να δημιουργούν μεγάλες περιουσίες· γιατί βλέπουμε ύστερα από δέκα-δεκαπέντε χρόνια μετά την καταστροφή να παρουσιάζονται οικονομικά τόσο δυνατοί, ώστε να διαπραγματεύονται να πάρουν απάνω τους το χρέος της Ψωρο-κώσταινας, μια χούφτα άνθρωποι, δηλαδή, να διαθέτουν τόση οικονομική δύναμη όσο δεν είχε ένα κράτος ολόκληρο. Η δύναμη αυτή κατά και μετά την πρώτη δεκαετία του αιώνα έφυγε σιγά-σιγά από τα χέρια τους και πέρασε στα χέρια του μεγάλου ξένου κεφαλαίου και των ντόπιων οικονομικών κύκλων· μάλιστα οι μικρές εργασίες πέρασαν πολύ γρήγορα στα χέρια του ίδιου του αιγυπτιακού λαού, που ξετόπισε από τα πόστα του με τον καιρό τον κοσμάκη της παροικίας. Αυτό θα συνέβαινε κάποτε οπωσδήποτε· και σήμερα που λείψαν οι Άγγλοι οι Έλληνες δεν πάνε καλύτερα.

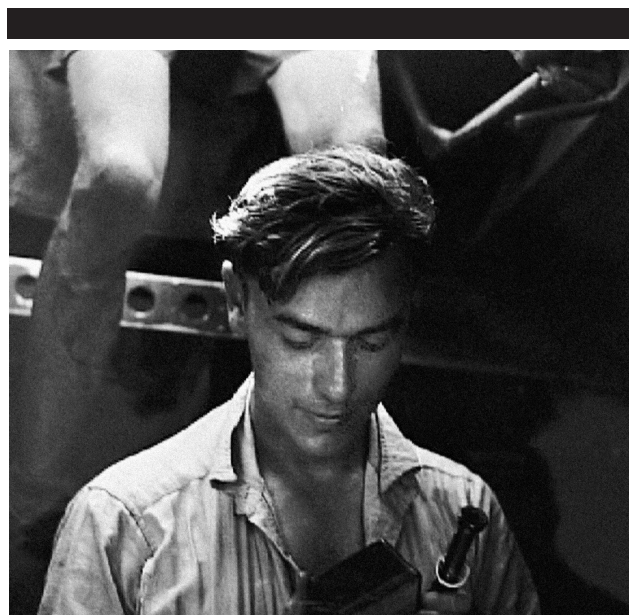
Η γνώμη μου είναι πως οι σκοποί σας απάνω σ' αυτή την αποδεικτική διαδικασία δικάστηκαν. Αρχίσατε με την πρόθεση ν' αποδείξετε πως μετά το 1882 ο Ελληνισμός της Αιγύπτου πέφτει σε οικονομικό μαρασμό, μα ύστερα είδατε πως το τέλος της οικονομικής του δύναμης ήρθε καμιά τρανταριά χρόνια αργότερα· κι έτσι ο Καβάφης σ' όλη του τη νιότητά μένει κάτω από την επίδραση του δικού του μόνο ξεπεσμού. Αυτός ο διχασμός σας φαίνεται μέσα στην οικονομική ιστορία της κοινότητας όπως τη δίνετε· οι δευτεροκλασάτοι που διαδέχονται τους πρωτοκλασάτους με τη συνεργασία τους με τους Άγγλους και με το ξένο κεφάλαιο παρατείνουν την οικονομική δραστηριότητα του ελληνικού κεφαλαίου κι αργοπορούν τη μοιραία ώρα που η δύναμή τους θα τελειώσει· η συνθηκολόγηση αυτή δεν είναι η αιτία της οικονομικής τους παρακμής, παρά αντίθετα ήταν μια αναγκαία και χρήσιμη προσαρμογή που τους ωφέλησε για κάμποσον καιρό κι ανάβαλε την καταστροφή τους. Από την ώρα που οι Άγγλοι επιβάλανε στην χώρα την κατοχή τους το παραμέρισμα των Ελλήνων από τις θέσεις τους ήταν αναπόφευκτο· μα το ξέφτισμά τους δεν έγινε μέσα στα χρόνια που διαμορφώνεται η προσωπικότητα του Καβάφη. Το πνεύμα της παρακμής, που ήταν σαν ένα κατακάθι στα βάθη της ψυχής του, προερχόταν από δικά του προσωπικά βιώματα κι από την πίκρα να βλέπει τον εαυτό του και την οικογένειά του ξεπεσμένους από την τάξη που έλαμπε ακόμη· πιθανόν μάλιστα μια ενδεχόμενη γενική καταστροφή να του ήταν μια παρηγορία. Οι βάρ-

βαροι από πολλές απόψεις θα του ήταν επιθυμητοί και μια κάποια λύση στα αδιέξοδά του. Μα αυτό το πνεύμα της παρακμής φανερώνεται στον Καβάφη όταν ανακαλύπτει τα βάθη της ψυχής του, τότε του παρουσιάζεται η δική του ποιητική περιοχή· ως τότε έγραφε συμβατικά και κατά μίμηση, εξωτερικά θέματα, που δεν τον αντιπροσώπευαν. Στέρη ψυχικά υγεία, πεποιθήσεις και πίστεις στην καθιερωμένη ηθική, μπορεί να τα ζήλευε, μα δεν τα είχε ποτέ· ήταν πάντα μια κλονούμενη, δικασμένη και δραματική ψυχή, με την ανομολόγητη αδυναμία για τις αποδοκιμασμένες κοινωνικά κλίσεις του, που ήταν ένα τρυπάνι στη συνείδησή του όλον τον καιρό που ένιωθε τον εαυτό του κάτω από το αυστηρό βλέμμα των οικιακών Λαρήτων. Κι ίσως η εσωτερική ανησυχία κι η αγωνία του ν' άρχισε όταν ενηλικιώθηκε αρκετά κι ένιωθε πιο εκτεθειμένος και ντροπισμένος, γιατί η ζωή του αυτή η κρυφή συναντούσε μεγαλύτερες δυσκολίες και κινδύνους, παρά όταν ήταν έφηβος, ήσυχος, ασυνείδητος και ευτυχής.

Το κέντημά σας είναι αλήθεια ψιλοδουλεμένο, μα καταπιάνεστε ν' ανατρέψετε μια πραγματικότητα που μιλάει μόνη της πολύ καθαρά. Αυτή την πραγματικότητα και καμιά πραγματικότητα δεν μπορεί να δημιουργήσει κανένας κριτικός, όσο μεγαλοφυής κι αν είναι· ο κριτικός είναι ο τσιτσερόνε ενός πνευματικού τοπίου που υπάρχει. Βεβαιωθείτε πως δε διάβασα τίποτε απ' όσα μου καταλογίζετε πως επηρεάζουν τη γνώμη μου· “απίστευτον αλλ' αληθές”· αυτό θα πει πως για να συμπέφτουν τόσες γνώμες υπάρχει μια πραγματικότητα που τις δημιουργεί· είναι κι αυτό μια απόδειξη για την κοινή αντικειμενική βάση απ' όπου ξεκινούν όλοι. Εκτιμώ εξαιρετικά τις κριτικές ικανότητες του Μαλάνου· ίσως μέσα στους διάφορους κριτικούς μας νάναι ο μεγαλύτερος, μα του αποδίδετε μαγικές ιδιότητες, πως αυτός δημιούργησε έναν καβαφικό μύθο και παρέσυρε όλους τους άλλους· κανένας μεγαλοφάνταστος παραμυθιάς δεν θα μπορούσε να δημιουργήσει στην κριτική ανύπαρκτες καταστάσεις. Η αξία του Μαλάνου στέκεται στην ισόρροπη αίσθηση που έχει του πραγματικού κι η ικανότητά του να συλλαβαίνει το περίγραμμα της πραγματικότητας, είναι αυτή η ικανότητα κάθε άξιου κριτικού. Η φυσιογνωμία του Καβάφη όπως βγαίνει κι από το έργο του κι από τη ζωή του παρουσιάστηκε αμέσως από την αρχή αναγλυφικά καθαρή· όλες οι κύριες γραμμές για το έργο του και για τη φυσιογνωμία του είχαν χαραχτεί πριν ο Μαλάνος καταπιαστεί να τις διαρθρώσει σε μια ενότητα με τις λεπτομέρειες και τις φωτοσκιάσεις τους. Αγόρασα επίτηδες το έργο του για να το γνωρίσω στο σύνολό του μια και πέφτουν όλοι όπως πιστοποιήσατε μέσα στις θέσεις του. Όλα τα στοιχεία που αποτελούν τον Καβάφη είναι καλά συγκροτημένα σ' ένα σύνολο· δεν θυμούμαι αν έχω διαβάσει κομμάτια από την κριτική αυτή, μα το σύνολο της μελέτης του δεν το είχα διαβάσει. Εκεί είναι τοποθετημένα καθένα στη θέση του όλα όσα συνθέτουν την ποίηση και

την προσωπικότητα του Καβάφη· δίνονται όλα με ενέργεια όσα βγαίνουν από το έργο του κι από τις ίδιες του τις ομολογίες κι από τη γενική αντίληψη που είχε δημιουργήσει στον περίγυρό του μ' ολόκληρη τη ζωή του και τα καμώματά της κι αποτελούν αυτά μια πραγματικότητα αντικειμενικά αναμφισβήτητη.

Έχετε αντιρρήσεις. Λέτε πως δεν υπάρχουν μαρτυρίες αυτουργών για τα ερωτικά του παραπατήματα· το επιχείρημα θα είχε τη θέση του μπροστά σ' ένα δικαστήριο, που ζητάει σύμφωνα με το νόμο την κατάθεση τριών αυτοπτών μαρτύρων· μπροστά στο δικαστήριο καμιά πόρνη δε κάνει τη δίκη αν τύχει και τη βρίσει κανείς χωρίς αυτόφωρη απόδειξη. Και πώς θα μπορούσε ένας γηραιός κύριος σαν τον Αλιθέρηση, λόγου χάρη, να ερευνήσει τα κοινωνικά υποστρώματα μιας μεγαλόπολης για ν' ανακαλύψει τις ύποπτες σχέσεις, τα κακόφημα κατατόπια, τα κρυφά σπίτια της ηδονής και τις γειτονιές που ο Κ. αναπολεί αργότερα με συγκίνηση σα μια χαρά για πάντα χαμένη. Ο σοφός Σολομών κάτι λέει απάνω στο θέμα και για τους ερωτικούς δρόμους που μπορεί κανένας να περιπλανηθεί στα χρόνια της νεότητάς του· “τα ίχνη του όφεως εις τον βράχον, του αετού εις τον ουρανόν και της νεότητος εις τας ώρας της οχείας αυτής είναι ανεξερεύνητα”. Έπειτα και σεις ο ίδιος δεν κατασταλάζετε σε μια ορισμένη γνώμη για τις ερωτικές περιπέτειες του Καβάφη και για το χαρακτήρα τους· αγωνίζεστε μόνο για να τον βγάλετε από τον καταραμένο κύκλο με μια σειρά απίθανες υποθέσεις για τις αγωνίες του που ο ίδιος τις φανερώνει: “μπορεί να ήταν αλκοολικός” λέτε, ή “μπορεί ν' αυνανιζόταν”, μα ο αυνανισμός ουκ έστι προς θάνατον για να προκαλεί τόση απόγνωση κι ο αλκοολισμός έχει χτυπητές συνέπειες, που δεν μπορούν να κρυφτούν και δύσκολα γλυτώνει κανείς απ' αυτόν, την ώρα που εκείνος μιλάει για σπίτια, για δρόμους, για ελκυστικές

γνωριμίες, κτλ. Και στα τελευταία δεν αποκλείετε τις κλίσεις του τις “ανορθόδοξες”! – μ’ αρέσει πολύ αυτός ο σεμνός χαρακτηρισμός, θυμίζει βικτωριανό αγγλικό ήθος – μόνο που τις μεταθέτετε πέρα από το 1911, όταν ο ίδιος ο Καβάφης αρχίζει να τις ομολογεί. Μα στην ηλικία αυτή ίσια-ίσια που αγγίζει τα πενήντα οι ανωμαλίες σταματούν αυτόματα, γιατί είναι δύσκολο να ικανοποιηθούν χωρίς μεγάλους κινδύνους κι εξευτελισμούς από πολύ διαστραμμένους κι εγκληματικούς τύπους που για το χρήμα μπορεί νάχουν επίδοση σε παρόμοιους έρωτες. Κι ο Καβάφης ούτε θάχε καθόλου το κουράγιο να μπλέξει σε τέτοιες περιπέτειες κι ήταν δα αρκετά αξιοπρεπής ώστε να υποβληθεί σε τέτοιους εξευτελισμούς. Η γνώμη που δημιουργήθηκε για τον Καβάφη απάνω στον παραστρατημένο ερωτισμό του καθώς και τα συμπεράσματα που βγαίνουν απ’ όλα τα γραφτά της ώριμης ηλικίας του δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για την αρρώστεια του, αποτελούν αδιαφιλονίκητη πραγματικότητα κι η κάθαρση που καταπιάνεστε να δώσετε στο δράμα είναι αδύνατη κι ουτοπική. Και για την ανωμαλία του Προυστ δεν υπάρχουν τέτοιες αποδείξεις και για τις σχέσεις του Βερλαίν και του Ρεμπώ και για τα βίτσια του André Gide και για τον Ουάιλντ και για το φίλο του που ξεχνώ τ’ όνομά του δεν υπάρχουν μάρτυρες αυτόπτες, ενεργητικοί ή παθητικοί και για πολλούς άλλους, όμως το μητρώο τους έχει σχηματιστεί από τα πολλά άπιαστα και μαντευόμενα στοιχεία κι από την κοινή γνώμη της εποχής τους κι αποτελούν πραγματικότητα που δεν μπορεί ν’ αναιρεθεί.

Ακόμα μια παρατήρηση. Δε βρίσκω αναγκαίο κάθε ποίημα ν’ ανταποκρίνεται σε μια ορισμένη λογοτεχνική πηγή, και σε ορισμένο εξωτερικό περιστατικό. Βέβαια συμβαίνει κι αυτό καμιά φορά, μα η δεσπόζουσα διαμορφωτική δύναμη στην ποίηση είναι η γενική ιστορικο-κοινωνική ατμό-

σφαιρα της εποχής, το πνεύμα της εποχής, η γενική καλλιέργεια του ποιητή και το γενικό πνευματικό κλίμα που μέσα του κουνιέται κι αναπνέει μέσα στις συνθήκες της ζωής του. Τέτοιες ανταποκρίσεις που αναφέρετε, συγγενικές σε ποιητικές ιδέες και συσχετισμούς, σ’ αισθήματα και ψυχικές διαθέσεις μπορεί να βρει κανείς στα πιο διαφορετικά κείμενα· υπαινιγμούς για παρόμοιες εμπνεύσεις μπορεί να βρει κανείς σ’ όλη τη νεώτερη ποίηση και στη σύγχρονη λογοτεχνία, στις πολιτείες του Baudelaire, του Rimbaud, του Balzac, του Jules Romains, στις τερατώδεις πολιτείες του Zola, του Verhaeren και τράβα κορδέλα. Κι όλη την κλίματα των αισθημάτων της ανίας, της απελπισίας, της αγωνίας και του πεσσιμισμού, της μόνωσης και της ερημίας:

*Le monde, monotone et petit, aujourd'hui
Hier, demain, toujours nous fait voir notre image
Une oasis d'horreur dans un désert d'ennui...*

Απ’ αυτούς τους στίχους του Baudelaire γιατί τάχα δε θα μπορούσε ο Καβάφης να παρακινηθεί για την ιδέα της δικής του πόλης όπως κι οποιουσδήποτε άλλου. Η μόνωση, τα παράθυρα, οι τοίχοι σαν ιδέες και σύμβολα απομονωμένης ζωής, από τα παράθυρα του Mallarmé ως τα Huis-Clos του Σαρτρ, τα συναντά κανείς σε κάθε βήμα στη σύγχρονη λογοτεχνία· από τα μισά του 19ου αιώνα η λογοτεχνία παρουσιάζει απάνω στα παρόμοια καθαφικά συναισθήματα καταπληκτική ενότητα. Αυτό δεν εμποδίζει να εκφράζεται καθένας σύμφωνα με τα δικά του βιώματα και χωρίς καμιά άλλη άμεση επίδραση, έξω από το γενικό πνεύμα που γεννούν οι καταστάσεις της εποχής. Μόνο που ο Καβάφης στον τόπο μας γνώρισε ή προγεύτηκε αυτές τις καταστάσεις την εποχή που η άλλη πνευματική μας ζωή ζούσε στο απλοϊκό κι υγιεινό κλίμα του χωριού και της επαρχίας. Σ’ αυτό είναι ένας πρόδρομος στον τόπο μας,

που εκφράζει τον αστικό ευρωπαϊκό ξεπεσμό. Δε λογαριάζω τους άλλους ψευτοασπισιόδοξους ρωμαντικούς της καθαρεύουσας, σαν τον Παπαρηγόπουλο και τους άλλους μελαγχολικούς, που θεματογραφούσαν σε κάποια άλλα απαισιόδοξα μοτίβα με τη φτηνή φιλοσοφία του “φανέ, όταν το έλαιον σου λείψει, τι θα γίνεις”. Κι αυτό το φαινόμενο ωστόσο συμβιβάζεται με το γενικό παλαιοελλαδικό μαρasmus της εποχής. Μα πολύ φλυάρησα αν και δεν εξάντλησα τις παρατηρήσεις μου. Κι ύστερα από τόσα πολλά γενιέται το ερώτημα του Χάινε “τόσα πολλά για να πεις πως δεν μ’ αγαπάς;”. Η απάντηση είναι όπως κι εκεί ευκολονόητη». ²⁸

Η αναφορά του Αυγέρη στο XXXIV από τα *Neue Gedichte* του Heinrich Heine (1844) είναι ενδεικτική ως προς τη στάση του το 1958 απέναντι στον Τσίρκα. Η καταληκτική απάντηση στο ποίημα: «Man schreibt nicht so ausführlich / Wenn man den Abschied giebt» [Δεν γράφει κανείς τόσο αναλυτικά, όταν ανακοινώνει τον χωρισμό] δεν προκατάβλλει ευθέως την αρκούντως γνωστή συνέχεια στα μέσα της δεκαετίας του '60, όταν –με αφορμή τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* και μετά την «υπόθεση Γκράνιν»²⁹ στο εσωτερικό της *Επιθεώρησης Τέχνης*– η «υπόθεση Τσίρκα» θα έδινε αφορμή για την πιο εμβληματική κριτική διαμάχη στο εσωτερικό της αριστεράς, υποδεικνύοντας με τη σύγκρουση των ιδεολογικών γραμμών πως το διακύβευμα δεν είχε λογοτεχνικό και μόνο χαρακτήρα. Ο ίδιος ο Αυγέρης τότε, με το άρθρο του «Μερικά προβλήματα ιδεολογίας και τέχνης» στο περιοδικό *Ελληνική Αριστερά*, θα κατηγορούσε τον Τσίρκα για την ιδεολογικά ύποπτη παρέκκλισή του από τα κυρίαρχα δόγματα.³⁰

Στις 6.1.60, ωστόσο, σε επόμενη ιδιωτική επιστολή του προς τον Τσίρκα, ο Αυγέρης έσπευδε ακόμη να μην ταυτιστεί με τις κριτικές απόψεις του Μαλάνου, ιδίως μετά τη δημοσίευση μιας «συνέντευξης» του στον Μανώλη Γαλουράκη: «Και κάποιος άλλος μούστειλε το φύλλο με την έκθεση ιδεών του κ. Γαλουράκη. Και πρόσεξα τώρα ένα άλλο σημείο με τα λεγόμενά του: με ρωτάει, λέει, “ώστε τον Καβάφη εσείς τον εξηγείτε ψυχολογικά”. Κι εγώ απαντώ κοφτά: “μάλιστα”. Δεν ξέρω αν αυτή ήταν η απάντησή μου, ειπωμένη με τόσο αυθεντικό ύφος. Μα η πρόθεσή του, νομίζω, είναι να με παραστήσει πως αποκλείω τις κοινωνικές ερμηνείες του Καβάφη. Η γνώμη μου οπωσδήποτε είναι πως η κοινωνική ψυχολογία κι η κοινωνική συνείδηση από τη μια, κι η ατομική ψυχολογία και κι η ατομική συνείδηση από την άλλη, βρίσκονται στη σχέση των συγκοινωνούντων αγγείων, συνδέονται στενά, μ’ όλες τις ιδιοτυπίες που μπορεί να παρουσιάζει μέσα στην κοινωνική ποικιλία το άτομο. Θα ήταν γελοίο να πιστεύω πως η ψυχική ζωή εξελίσσεται σε μια αυτόνομη περιοχή, σαν ένα φαινόμενο ανεξάρτητο από την κοινωνική ζωή και πως οι δύο αυτές περιοχές αλληλοαποκλείονται. Στα τελευταία όλα βρίσκουν

την απήχησή τους στην ψυχή, κι η τέχνη είναι μια αντανάκλαση του αντικειμενικού κόσμου στην ψυχή και μια απόδοσή του με το διάμεσο της ψυχής».³¹ Και ο Τσίρκας έτσι θα απαντούσε το 1958 στον Αυγέρη, που είχε υπογράψει «με την εκτίμηση κι όλη την αγάπη [τ]ου», με «αφοσίωση και θαυμασμό»:

«Σεβαστέ μου και αγαπητέ μου κ. Αυγέρη,

Σας ζήτησα μερικές μέρες καιρό για να ξανακοιτάξω το βιβλίο μου κάτω από το φως των παρατηρήσεών σας. Όχι για να βρω οπωσδήποτε επιχειρήματα, πιστέψτε με.

1) Έχετε μεγάλο δίκιο. Η έκταση που αφιερώνω στην κοινωνικο-οικονομική ιστορία της Αιγύπτου δίνει στην εργασία μου μια ανισομέρεια. Αυτό το αισθανόμουν και με βασάνιζε όλον τον καιρό. Πολλές σελίδες μπορούσαν να λείπουν. Ταλαντεύτηκα κάμποσο πριν αποφασίσω. Αλλά υπερίσχυσαν μέσα μου σκοποί αλλότριοι, ωφελιμιστικοί: να ξαναθυμίσω καταστάσεις που οι επίσημοι ιστοριογράφοι της παροικίας τις αποσιώπησαν ή τις διαστρέβλωσαν. Είναι χαρακτηριστικό πως τόσο ο Μαλάνος, όσο κι ο Μ. Περίδης κι ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, γράφοντας για τον Καβάφη ένωσαν την ανάγκη ν’ αρχίσουν τα βιβλία τους μ’ ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στην ιστορία της Αιγύπτου. Αλλά κι οι τρεις τους ήταν σύντομοι και συμβατικοί. Εγώ έπεσα στην άλλη άκρη.

2) Ένας άλλος λόγος είναι γιατί θέλησα να δώσω “αντικειμενικά” τη συνειδητοποίηση της παρακμής μέσα στον Καβάφη, περιγράφοντας τα αίτια (γεγονότα) κι όχι το αποτέλεσμα (ψυχολογία), χρόνο με χρόνο. Αυτό ως τα 1882. Από κει και πέρα (Κεφ. V κ.ε.) η αφήγηση δεν έχει συνοχή. Κομματιάζεται και συνυφαίνεται με το κείμενο για τις καταβολές του φυλετισμού του Καβάφη ή για τα πρώτα του ποιήματα, αποκηρυγμένα και μη. Έτσι νόμισα πως έπρεπε να κάμω για να ξετυλίξω κατά μέτωπο 3-4 θέματα: εξωτερικές καταστάσεις, εσωτερικές καταστάσεις, ποιητική παραγωγή και διαστροφή του Καβάφη. Αν μ’ αυτή την τεχνική “η εικόνα για την οικονομική κατάσταση της παροικίας δεν βγαίνει καθαρή” το φταιξιμο είναι όλο δικό μου.

3) Στην πραγματικότητα η εικόνα είναι αυτή:

1840-1870: Ακμή του παροικιακού αστισμού: εμποροναυτικό και κατόπι εμποροτραπεζιτικό κεφάλαιο, ιδρυτές κοινοτήτων, αυτοί ανοίγουν το εμπόριο της Αιγύπτου στην παγκόσμια αγορά, αυτοί κρατούν “τα σκήπτρα” της οικονομικής ζωής.

1870-1880: Αρχίζουν οι δυσκολίες· σύγκρουση με το ξένο κεφάλαιο (η ίδρυση της Τράπεζας της Αλεξάνδρειας αποβλέπει στη συσπείρωση του ελληνικού κεφαλαίου για ν’ αντιμετωπίσει το ξένο). Ουσιαστικά αρχίζει η παρακμή αλλά καλύπτεται από τη λάμψη και τον εύκολο πλουτισμό της ισμαηλικής “χρυσής εποχής”. Το μεγάλο ελληνικό κεφάλαιο από εμποροτραπεζιτικό εκφυλίζεται σε παρασιτικό, σπεκουλάντικο, χρηματιστικό (εξαίρεση ο Αβέρωφ).

1880-1890: (Ο Καβάφης είναι 17-27 χρονώ). Χρεωκοπία και κατάρρευση του Ισμαήλ. Επανάσταση. Κατοχή. Γενική καταστροφή του εμπορίου. Ηθικό και υλικό ξεχαρβάλωμα του τόπου. Νίλες των Άγγλων στο Σουδάν, η αγορά του χάνεται. Δέκα χρόνια καώδικης αγγλικής πολιτικής (θα μείνουν; θα φύγουν;). Ληστρικές μέθοδες πλουτισμού των ευνοούμενων της Κατοχής. Μαζικές και σπασμωδικές μετατοπίσεις του ελληνικού πληθυσμού της Αιγύπτου (Το 1882 40 χιλιάδες φεύγουν στην Ελλάδα – πρόσφυγες. Πολλοί επιστρέφουν, άλλοι όχι. Πόλεις του εσωτερικού που ήταν σχεδόν ελληνικές όσο και η Αλεξάνδρεια, αλλάζουν σύνθεση. Πολλοί φεύγουν στην Αυστραλία, την Αβυσσηνία, την Αμερική. Έρχονται άλλοι από την ελεύθερη και την υπόδουλη Ελλάδα, μα τούτοι εδώ ούτε κεφάλαια φέρνουν, ούτε ευκαιρίες πλουτισμού βρίσκουν. Δημιουργείται ελληνικό προλεταριάτο, προπατόν τσιγαράδες).

1891-1900: Οι Άγγλοι αποφασίζουν να μείνουν. Παίρνουν μέτρα για την αποικιοποίηση της Αιγύπτου –πηγή βαμβακιού για το Λανκασάιρ. Σκληρός διωγμός του ελληνικού στοιχείου. Δυστυχία. Η ενότητά του διασπάται (νόμος περί δημοτικών: ραγιάδες και υπήκοοι). Ο Αβέρωφ ενσαρκώνει την αντίσταση. Οι ευνοούμενοι της Κατοχής τον καταπολεμούν. Έρχεται η συμφορά του 1897 και η ίδρυση της National Bank of Egypt. Ο ρόλος που παίζει στην ίδρυση της ο Σαλβάγος σημαίνει το τέλος της αντίστασης. Ο έλεγχος της οικονομικής ζωής περνάει αμετάκλητα στα χέρια του μεγάλου αγγλικού κεφαλαίου. Οι έλληνες αστοί που θέλουν να διατηρήσουν τις περιουσίες τους ή να τις μεγαλώσουν πρέπει να μεταβληθούν σε “πολύτιμους υπηρέτες”.

Για τον Καβάφη του 1891-1911 σημασία δεν έχει αν το άθροισμα του πλούτου της ηγετικής τάξης της παροικίας αυξομειώνεται· σημασία έχει τι ρόλο παίζει στην οικονομική ζωή της Αιγύπτου. Ηγετικό, ανεξάρτητο; – Ναι, από το 1840 ως το 1870. Όχι, από το 1880 και δώθε. Και η ιδεολογία (μιας τάξης ή μιας παροικίας, έστω) δεν καθορίζεται μήπως από τη θέση της, από το ρόλο της μέσα στην οικονομία, από τις προοπτικές της; Μετά το 1900 δεν υπάρχει ανεξάρτητη, ελληνική, εθνική προοπτική στην Αίγυπτο. (Αυτός ήταν τότε ο φυλετισμός του Καβάφη.) Υπάρχει αγγλική. Όποιος δεν της υποτάσσεται τον συντρίβουν. Παράδειγμα ο Γ. Ζερβουδάκης. Ο πατέρας του ήταν ο ευνοούμενος της Βικτώριας. Αυτός όμως, όταν αύξησε την περιουσία που κληρονόμησε, πλεύρισε το χεδίβη Αμπάς Β΄ που αντιστεκόταν στους Άγγλους και προσπάθησε να παίξει κάποιο ανεξάρτητο ρόλο. Καταστράφηκε, πέθανε στη φυλακή (1911), ο αδελφός του αυτοχτόνησε και μόνο ο τρίτος αδελφός γλύτωσε –ο Αμβρόσιος που είχε χωρίσει τα τσανάκια του, ήταν άλλωστε από τους ιδρυτές μαζί με το Σαλβάγο της Εθνικής Αιγύπτου (Του Αμβρόσιου τα λεφτά και της γυναίκας του κληρονόμησε η γυναίκα του Σοφοκλή Βενιζέλου.) Ποιον μεταχειρίστηκαν οι Άγγλοι για

να τινάξουν στον αέρα το Γεώργιο Ζερβουδάκη; Τον Εμμ. Μπενάκη.

Από τότε ο Καβάφης πείθεται για τη ματαιότητα του φυλετισμού του με το παλιό περιεχόμενο. Παραδίνεται και ιδεολογικά στην παρακμή. Γίνεται επικούρειος, μάλλον κυρηναϊκός. Για να καταλήξει στη βιοθεωρία της προσαρμογής που είναι ένα καθρέφτισμα της νέας θέσης του παροικιακού αστισμού: να κερδίζει υπηρετώντας τους Άγγλους.

Αν το χώρισμα σε πρωτοκλασάτους και δευτεροκλασάτους μάς μπερδεύει, ας το παραμερίσουμε. Ας δούμε τον παροικιακό αστισμό σα σύνολο. Η ιδεολογία της ηγετικής του μερίδας δεν είναι πάντοτε και η ιδεολογία ολόκληρης της παροικίας; Αστικο-δημοκρατική, ακμαστική όταν την ηγεσία της κοινότητας την κρατάει το εμποροναυτικό κεφάλαιο (Τοσίτσας, Δ’Αναστάσης, Ζιζίνιας) ή το εμποροτραπεζιτικό (Θ. Μ. Ράλλης 1874-1886, Γ. Αβέρωφ 1886-1899). Αντιδραστική, παρακμαστική (κοσμοπολιτισμός, εθελοδοουλεία, ρασιισμός) όταν έρχονται στην προεδρεία οι χρηματιστές, πράκτορες του μεγάλου αγγλικού κεφαλαίου (Κ. Σαλβάγος 1900-1901, Εμμ. Μπενάκης 1901-1911, Μ. Συναδινός 1911-1919 κλπ.). Βέβαια εδώ χρειάζεται μια διευκρίνιση: Ακμαστική ή όχι απέναντι στην αιγυπτιακή πραγματικότητα (που περιλαμβάνει και την παροικιακή), όχι την ελλαδική πραγματικότητα (εκεί έχουμε άλλα στάδια του αστισμού την ίδια εποχή). Κι ο Καβάφης σκεφτόταν κι αισθανόταν, έκρινε και συμπέραινε σαν αιγυπτιώτης έλληνας, με βαθιές ρίζες στην Αλεξάνδρεια, με κληρονομικά δικαιώματα ιδρυτή.

Και μια διευκρίνιση ακόμη για να μη φανεί πως λέγω τερατολογίες στο βιβλίο μου. Δε γράφω πως οι περιουσίες των πλούσιων παροίκων μπορούσαν να πλερώσουν τα χρέη της Ελλάδας, αλλά μόνο πως οι δυνατότητές τους σε ρευστό χρήμα ήταν ικανές ν’ αντιμετωπίσουν τις άμεσες απαιτήσεις των μετόχων, δηλαδή τα τοκομερίδια και τα χρεωλύσια που μέναν απλέρωτα. Ίσως ούτε ο Συγγρός (που δεν ήταν αιγυπτιώτης) να μην μπορούσε να το κάνει χωρίς τη βοήθεια μεγάλων ευρωπαϊών τραπεζιτών.

4) Για την αρρώστεια του Καβάφη φοβούμαι πως δε με καταλάβατε. Όχι μόνο δε μου περνάει από το νου να την αμφισβητήσω αλλά λέγω πως άρχισε από τα χρόνια της Αγγλίας, όταν ήταν παιδί. Λέγω ακόμη πως κι ο αδελφός του και κάμποσοι φίλοι του (απ’ αυτούς που αναφέρω ονομαστικά) είχαν την ίδια διαστροφή.

Με το Μαλάνο συζητώ δυο σημεία:

α) Εκείνος πιστεύει πως ο Καβάφης αρχίζει να ξεπορτίζει τις νύχτες ζητώντας την άνομη ηδονή του σε λαϊκές γειτονιές από το 1886. Εγώ λέγω πως η κηδεμονία της μητέρας του ήταν τόσο αυστηρή ώστε αυτό μπορεί και το πραγματοποιιά μόνο όταν πιάνει δουλειά στις Αρδεύσεις, δηλαδή από το 1892 κι εδώ. Και πάλι δεν εκτίθεται προκλητικά όπως ο αδελφός του ο Παύλος, αλλά παίρνει προφυλάξεις. Θα τις έπαιρνε κι αν ακόμη ο ερωτισμός του

ήταν ομαλός. Από ανατροφή και από ιδιοσυγκρασία. Γι' αυτό κι ο Αλιθέρης, όταν γύρω στα 1920 (ήταν νέος τότε και πολύ οικείος με τις λαϊκές γειτονιές) προσπάθησε να βρει στοιχεία, βρήκε μόνο όσα ο ίδιος ο Καβάφης είχε εμπιστευθεί στο Β. Αθανασόπουλο: ένα δωμάτιο σε λαϊκή γειτονιά – εκατό μέτρα απόσταση από την αριστοκρατική Σερίφ και μια ταβέρνα όπου ένας φίλος του ποιητή ήταν κάποτε γκαρσόνι. Το γεγονός ότι ο Αλιθέρης δε βρήκε άλλα στοιχεία σας το ανάφερα όχι για ν' αμφισβητήσω την αρρώστια του Καβάφη αλλά για να πω πως πρόσεχε πάντοτε και πως οι φήμες για προκλητικό βίο που αναφέρει ο Μαλάνος για τα χρόνια 1886-1891 αφορούσαν τον Παύλο –άλλο αν αργότερα ο ποιητής τις οικειοποιείται γιατί συμφέρουνε στην ποίηση που δημοσιεύει.

β) Αμφισβητώ την ερμηνεία που δίνει στα Τείχη, την Πόλη και το *Chè fece ... il gran rifiuto*, και τα συμπεράσματα που βγαίνουν απ' αυτή την ερμηνεία. Ο Καβάφης πίστευε πως η ανορθοδοξία του "ουκ έστι προς θάνατον" για να μεταχειριστώ μια ωραία σας έκφραση. Πίστευε πως ήταν ηθικά ουδέτερη. Άλλο δράμα λοιπόν μαρτυρούνε τούτα τα ποιήματα.

Με τον Περίδη συζητώ το αντικείμενο των "εξομολογήσεων". Παραδέχομαι πως "υπήρξε πάλη" αλλά όχι πάλη με τη διαστροφή του. Και πραγματικά, όταν πια το βιβλίο μου είχε μισοτυπωθεί ήρθε στα χέρια μου αυτή η "εξομολόγηση" από το βιβλίο του Γ. Παπουτσάκη –είναι από την ίδια δέσμη των μικρών χαρτιών που χρησιμοποίησε κι ο Περίδης: "Μου πέρασε, απόψε, από το νου να γράψω για τον έρωτά μου. Όμως δε θα το κάμω. Πόσο δυνατή είναι η πρόληψη. Εγώ, ελευθερώθηκα απ' αυτή· αλλά ο νους μου πάει σε κείνους που της είναι ακόμη υποταγμένοι κ.τ.λ. (σελ. 298, σημ. 1 του βιβλίου μου). Χρονολογία: 9 Νοεμβρίου 1902. Βάλετε δίπλα αυτή την "εξομολόγηση" από το

βιβλίο του Περίδη: "Υφίσταμαι μαρτύριο. Σηκώθηκα και γράφω τώρα. Τι να κάμω και τι θα γίνη; Τι να κάμω; (...) Βοήθεια. Είμαι χαμένος" (σελ. 296 του βιβλίου μου). Χρονολογία: 19 Νοεμβρίου 1905. Απ' όλες τις δημοσιευμένες εξομολογήσεις αυτή του 1902 είναι η μόνη που μιλάει για έρωτα. Και τι λέγει; Πως ο Καβάφης από τα 1902 τουλάχιστο είχε ελευθερωθεί από την "πρόληψη" που αποδοκίμαζε την ερωτική του ανορθοδοξία. Είναι δυνατό, τρία χρόνια αργότερα, να φωνάζει σώστε χριστιανοί, απαλλάξτε με απ' αυτή; Αν όμως πρόκειται για το αλκοόλ τότε οι δυο εξομολογήσεις μπορούν να σταθούν πλάι-πλάι. Και γιατί ο Περίδης δε δημοσίεψε τη σημείωση του 1902; Γιατί ήταν αρκετή αυτή να του γκρεμίσει όλο το *montage*.

5) Καταλαβαίνω το δίκιο θυμό σας επειδή έγραψα πως δέχετε αδιαμαρτύρητα, συμπυκνώνετε και ανακεφαλαιώνετε τις θέσεις του Μαλάνου, του Περίδη και του Παναγιωτόπουλου ειδικά στο θέμα της σύγκρουσης του καθαφικού ερωτισμού με τους νόμους της γύρω του κοινωνίας. Δεν ήξερα πως δεν τους είχατε διαβάσει. Φυσικά, για μια κάθετη αισθητική θεώρηση του καθαφικού έργου, τα βιογραφικά και άλλα στοιχεία, που προσφέρονται στα βιβλία των δύο πρώτων, ίσως και να μη χρειάζονται. Αλλά για μια ιστορική-κοινωνική θεώρηση που αναγκαστικά προχωρεί με οριζόντιες τομές φωτισμένες απ' όσες δυνατόν υπάρχουν περισσότερες βιογραφικές και περιστασιακές πληροφορίες, το ζήτημα διαφέρει. Το έργο του Καβάφη, αν και τόσο λίγο, βγαίνει μέσα από 40 χρόνια ζωής (Κερίά 1893, Πόλις 1894). Εδώ βρίσκεται ο κίνδυνος της κάθετης τομής.

6) Συμφωνώ απόλυτα μαζί σας όταν γράφετε: "Δε βρίσκω αναγκαίο κάθε ποίημα ν' ανταποκρίνεται σε μια ορισμένη λογοτεχνική πηγή και σ' ένα ορισμένο εξωτερικό περιστατικό". Μα ο Καβάφης είναι μια εξαίρεση. Γι' αυτό κι

επιμένω τόσο στην ανάλυση του μηχανισμού της έμπνευσης σ' αυτόν. Ο Μαλάνος είναι κατηγορηματικός: πίσω από κάθε ποίημά του βρίσκεται κι ένα βιβλίο. Ίσως μετά τα πενήντα του, και ειδικά για τα ηδονικά του ποιήματα, να μη χρειαζόταν το ξένο κείμενο. Του έφταναν δυο γραμμές γραμμένες πριν χρόνια από το χέρι του. Πάντοτε όμως είχε ανάγκη από κάποιο μορφοποιημένο υλικό για να μπει σε λειτουργία η σκηνοθετική δραματική του ιδιοφυΐα.

Εύχομαι μ' όλη μου την καρδιά οι λίγες αυτές σελίδες να σας πείσουν, έστω και μερικά. Αν όμως σταθώ άτυχος, νομίζω πως δεν είναι σωστό, από αγάπη προς εμένα, ν' αφήσετε τις παρατηρήσεις σας μεταξύ μας.

Μ' όλη μου την αφοσίωση και το θαυμασμό.³²

7. «Ξερά συγχαρητήρια»: ένα βραβείο για λάθος λόγους
«Για το βραβείο, επειδή θάχει βάλει το δάχτυλό του κι ο Νίκος [Καλλιανέσης], δε μου κάνει εντύπωση. Τους τηλεγράφησα πως τιμούνε για δεύτερη συνέχεια χρονιά τον Καβάφη και τα αιγυπτιώτικα γράμματα. Συγκινημένος κι αιφνιδιασμένος τους ευχαριστώ μ' όλη μου την καρδιά. Δεν τηλεγράφησα του Μπαστιά γιατί δεν ήξερα τότε πως τον κολλήσανε κι αυτόνα στην Επιτροπή. Τώρα μου έρχεται δύσκολο να τον ευχαριστήσω χωριστά. Τέλος πάντων από τους άλλους κανέναν δεν ήτανε τεταρταυγουστιανός.

Τις αντιδράσεις εδώ (Ταχυδρόμου, σημείωμα Κυριακής) θα τις παρακολουθείς από τ' αποκόμματα που σου στέλνω. Το σημείωμα που διερωτάται αν βρίσκεται στο βιβλίο μου ο Καβάφης έχει το στυλ του Μαλάνου. Ο Φύλλας, Αλιθέρης, Ιννίνος μου στείλανε ... επισκεπτήρια με ξερά-ξερά συγχαρητήρια (ο Αλιθέρης γράμμα όπου χαιρέται γιατί αναγνωρίστηκε ο μόχθος και η φιλοπονία μου). Η δημοσιογράφάρα μού τηλεφώνησε πως τώρα προστα-

τεύομαι από τους πολιτικούς συκοφάντες. (Για δεξ πού πήγε το μυαλό του). Άλλα συγχαρητήρια δεν πήρα. Τηλεφωνικά, η κυρία Ζελίτα-Πάργα σήμερα το πρωί και τις πρώτες μέρες οι γονείς της Άντης [Αντιγόνη Χατζηανδρέα]. Οι πολιτικοί φίλοι μου... λέξη, μπας και πέσει το ξύγκι τους!»³³

Ήδη από το 1959, το «κρατικό βραβείο» που του δόθηκε για την υποτιθέμενη «βιογραφία» του Καβάφη υπήρξε ιδεολογικός πονοκέφαλος, όσο χαρούμενος και να ήταν με τη βράβευση· για τον Τσίρκα, όπως και για κάθε αριστερό διανοούμενο της εποχής, το «κράτος» δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η έκφραση των μετεμφυλιακών διώξεων της αριστεράς.³⁴ Ο ίδιος, επομένως, δεν μπορούσε παρά να βλέπει επιφυλακτικά τη «διάκριση», για ένα βιβλίο μάλιστα που, σε τελευταία ανάλυση, επιδίωκε να είναι μια δοκιμή εφαρμογής της «διαλεκτικής μεθόδου» στην καβαφική ποίηση και έπρεπε, επομένως, να δοκιμαστεί κυρίως μέσα στον κύκλο της αριστερής κριτικής.

Στις επιστολές που ανταλλάσσει με τους Παπαιωάννου και Βουρνά, κατά την περίοδο εκείνη, ο Τσίρκας φαίνεται πως επιζητά συμμαχίες που να δείχνουν ότι η «αριστερή» πλάστιγγα της ερμηνείας, τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε τον κύκλο της *Επιθεώρησης Τέχνης*, όφειλε υποχρεωτικά να γείρει προς το μέρος του –ιδίως μάλιστα αφότου είχε κυκλοφορήσει *Ο Καβάφης του κεφαλαίου «Τ»*.³⁵ Ο Βουρνάς μάλιστα υποσχόταν στον Τσίρκα πως θα «ανοίξει καμπάνια» για το βιβλίο του στην εφημερίδα *Ανεξάρτητος Τύπος*. Χαρακτηριστικό επεισόδιο αυτής της καμπάνιας είναι λ.χ. η ακόλουθη είδηση από τα «Λογοτεχνικά νέα της Τετάρτης» (11.11.59): «Η εσπευσμένη αναχώρησις για την Αίγυπτο την περασμένην Κυριακήν το πρωί του γνωστού Αιγυπτιώτου λογοτέχνου κ. Στρατή Τσίρκα, κωρίς να αναμένη την απονομή του κρατικού βραβείου, το οποίον του απενεμήθη για την εμπειριστατωμένη μελέτη του *Ο Καβάφης και η εποχή του* σχολιάζεται ποικιλοτρόπως από τους λογοτεχνικούς κύκλους. Πράγματι ο κ. Τσίρκας φαίνεται ότι εδοκίμασε πολλήν πικρίαν για την στάσιν ωρισμένων λογοτεχνών απέναντι στην εργασίαν του, η οποία φαίνεται να είναι επηρεασμένη από το λιβελλογραφικής διαθέσεως βιβλίο του επίσης Αιγυπτιώτου δημοσιογράφου κ. Μ. Γιαλουράκη με τον τίτλο *Ο Καβάφης του κεφαλαίου Τ. Συνομιλίες με τον Τίμο Μαλάνο*, που κυκλοφόρησε ήδη και στην αθηναϊκή βιβλιογορά».

8. «Και στον Μ. Αναγνωστ[άκη] είναι εύκολο να κάνει την κριτική του»: «καβαφοπόλεμος» και διαλεκτική
«Ως προς την κριτική του Μ. Αναγνωστάκη: τη διάβασα και έχω να πω πως αν δε λάβω υπόψη τον τρόπο που γράφει κλπ. κλπ., κατά βάθος έχει την ίδια άποψη μ' όσους σ' αυτό το σημείο αποτελούν κατά κάποιο τρόπο την κοινή γνώμη: δηλαδή, οι ερμηνείες που δίνεις των ποιημάτων συναντούν

την *δυσπιστία του αναγνώστη σου γιατί σ' αυτές είσαι κατηγορηματικός: λες αυτή είναι [η] αφορμή που έκανε τον Καβάφη να γράψει αυτό το ποίημα. Μπορεί να έχεις δίκιο αλλά υπάρχει καμιά ομολογία του ποιητή; Όπου υπάρχει μάλιστα, όπου δεν υπάρχει όμως; Νομίζω πως είναι απ' τις παρατηρήσεις που είχα κάνει διαβάζοντας το χειρόγραφο. Αλλά δεν έχει τόσο σημασία η δική μου αντίδραση ή του Αναγνωστάκη. Σου θυμίζω τη δυσπιστία του Νώλη, της Διονυσίας, όταν κάναν τη διόρθωση του βιβλίου. Κι αυτοί σ' αυτό το σημείο αντέδρασαν. Αλλά τώρα πάω να συσχετίσω και κάτι που μου είπε ο Βάρναλης στην κουβέντα μας για την κριτική που σου έχω κιάλας μεταδώσει. Λέγοντάς μου: να σαν αυτό που έκανε ο Τσίρκας, συνέχισε άσχετα σχεδόν με το βιβλίο σου: Είναι δύσκολο να πιάσουμε την αιτία που έκανε τον ποιητή να γράψει το ποίημά του, αφού ούτε ο ίδιος συχνά δεν μπορεί να εξηγήσει.*

Λοιπόν πάνω σ' αυτό το σημείο μια σειρά άνθρωποι της δουλειάς ή αναγνώστες απλοί συμφωνούν. Δεν είναι υποχρεωτικό να συμφωνήσεις, όμως τότε θα μένει να χρωστάς συμπληρωματικά στοιχεία ή τρόπους για να πείσεις τον αναγνώστη σου. Και υπάρχει: το υλικό αυτό που έφερες στην επιφάνεια ερμηνεύοντας κάθε ένα ποίημα, να το παρουσιάζεις έτσι ώστε να δημιουργεί την ατμόσφαιρα που ζούσε όταν έγραψε ο Καβάφης το ποίημα ή τα ποιήματα. Με τούτα λέω απλώς τι θάκανα εγώ. Εύκολα πράγματα τώρα που υπάρχει το σπουδαίο βιβλίο σου. Και στον Μ. Αναγνωστ[άκη] είναι εύκολο να κάνει την κριτική του. Αν όμως δεν υπήρχε η δουλειά σου σε βεβαιώ θα εξακολουθούσαμε ν' αγνοούμε τον Καβάφη.»³⁶

Τα χρόνια 1959-1962 αποτελούν περίοδο έντονης διαμάχης για την καθαφική κριτική που έμοιαζε να μπαίνει σε έναν «καβαφοπόλεμο» –σύμφωνα με την πετυχημένη έκφραση του Μανόλη Αναγνωστάκη³⁷ γύρω από το «κοινωνικό» ή το «ψυχολογικό» υπόβαθρο της ερμηνείας των καθαφικών ποιημάτων. Στη βιβλιοκρισία του για τη μελέτη του Τσίρκα ο Αναγνωστάκης βρίσκει την αφορμή να εντοπίσει ένα από τα πιο σημαντικά συμπτώματα της νεοελληνικής λογοτεχνικής κριτικής: την «παρασιτική καθαφολογία». Η βιβλιοκρισία θα δώσει στον Αναγνωστάκη τη ευκαιρία να αναφερθεί τόσο στην «ψυχολογική» όσο και στη «διαλεκτική» υπερερμηνεία της καθαφικής ποίησης. Στο σημαντικό αυτό κείμενο, ο Αναγνωστάκης κάνει λόγο για έναν διπλό «ντετερμινισμό», που στη μεν περίπτωση της «ψυχολογικής» ερμηνείας του Καβάφη «αξιώνει και την πιο λεπτή απόχρωση ενός στίχου συνδεδεμένη απαραίτητα, μ' ένα συγκεκριμένο, από γεγονός της ιδιωτικής ζωής του ποιητή», ενώ στην περίπτωση της «διαλεκτικής», που εφαρμόζει ο Τσίρκας, μεταμορφώνει τον Καβάφη «σ' ένα καθαρό περιστασιακό ποιητή», σ' έναν ποιητή «μιας εποχής χρονικά προσδιορισμένης και ενός στενού ιθαγενούς χώρου». Ας σημειωθεί εδώ ότι το άρθρο είναι ιδιαί-

τερα τολμηρό και για τις «εσωτερικές συγκρούσεις» της αριστερής κριτικής. Την ώρα που ο Τσίρκας πάσχιζε να ρίξει τα «τείχη της αριστεράς», η οποία για χρόνια «διάβαζε» τον Καβάφη μέσα από την έννοια της «αστικής παρακμής» και της «σεξουαλικής διαστροφής», ο Αναγνωστάκης «χτυπάει» τον Τσίρκα για το νέο «νομιμοποιητικό» ερμηνευτικό σχήμα: «ο Τσίρκας», γράφει ο Αναγνωστάκης, «χειρίζεται μίαν απλοποιητική μέθοδο –που προς θεού δεν είναι “διαλεκτική”, γιατί είναι γνωστή η άκρως επιφυλακτική στάση της διαλεκτικής μεθοδολογίας πάνω στις συγκεκριμένες επιμέρους εκδηλώσεις ενός έργου που ανήκει στο πνευματικό εποικοδόμημα – [...]».³⁸ Στο απόσπασμα της επιστολής του που προηγήθηκε καθίσταται προφανές πώς ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου είτε δεν κατανοεί είτε σπεύδει να αμβλύνει τις εντυπώσεις αυτής της «διαλεκτικής έντασης».

9. «Μόνο τόσος ήταν ο μεγάλος κριτικός»: η διαμάχη Τσίρκα-Μαλάνου

«Ο Μαλάνος έγραψε ένα βιβλίο (250 σελίδες!) “Ο Καβάφης του κεφαλαίου Τ” (για να καταλάβεις βλέπε σελ. 298 σημ. 1 του βιβλίου μου), “απάντηση” δέθεν σε 122 ερωτήματα που του έκατσε ο ... Γιαλουράκης. Ο Μαλάνος μου εμίνυσε με τη Δημοσιογραφάρα ότι στα ζητήματα τέχνης είναι “υπέρ της εξοντώσεως”, έξω από τα ζητήματα τέχνης μπορεί να είμαστε φίλοι. Του απάντησα ν' αφήσει τα λόγια κι αν είναι ακόμη άντρας να τυπώσει το γρηγορότερο το βιβλίο του. Τώρα, προχθές Κυριακή, ο Ταχυδρόμος αναγγέλει πως ο Μαλάνος γράφει και άλλο βιβλίο: “Μικρά σατυρικά πορτραίτα” των αλεξανδρινών λογίων. Αυτό μάλιστα! Βρήκε επιτέλους τον προορισμό του: Κουτσομπολιό και ραδιουργία. Σ' αυτά είναι μάνα. Περιμένω όλες τούτες τις “βόμ-

βες” πολύ ήρεμα. Η δουλειά μου είναι γερά θεμελιωμένη κι όσο περνά ο καιρός τόσο θα κερδίζει οπαδούς.»³⁹

«Χτες βράδυ κυκλοφόρησε το βιβλίο του Μαλάνου-Γιαλουράκη με τα εκατό τόσα ερωτήματα. Το διάβασα σε τρεις ώρες. Όταν τελείωσα ήμουν χαρούμενος όσο κι όταν έμαθα για το βραβείο. Τώρα ξέρω πως είμαι πιο δυνατός από το Μαλάνο. Όλον τον καιρό φοβόμουν πως θα πραγματοποιούσε την απειλή του και δεν θα κριτικάριζε το βιβλίο μου. Αυτή τη δοκιμασία, αυτό το πέρασμα από τα καυδιανά δίκρανα της μαλανικής οργής, το ποθούσα και το φοβόμουν. Είχα πιστέψει πως ο μόνος που μπορούσε να κλονίσει σοβαρά τα θεμέλια της δουλειάς μου ήταν αυτός. Μα ο κ. Μαλάνος ήρθε αδιάβαστος στο μάθημά του.

Πρόκειται για πραγματικό λίβελλο: ύβρεις, συκοφαντίες, παραποιήσεις, αποσιωπήσεις, διαστρεβλώσεις και

προπαντός γλιτσίαριχη αμάθεια για ό,τι αφορά τη νεοελληνική και παροικιακή ιστορία, την ιστορική μέθοδο κλπ. Αλλά όλα αυτά τα δέχομαι με μια αταραξία που με ξαφνιάζει από χτες βράδυ και μένα τον ίδιο. Ωστε μόνο τόσοι ήταν ο ... πιο μεγάλος τους κριτικός;

Φυσικά δεν πρόκειται ν’ απαντήσω κι εγώ με βρισιές. Δεν ξέρω καν αν αξίζει ν’ απαντήσω. Αφού σε λίγες μέρες θα ξεκαθαριστεί αν μπορώ ή όχι να έρθω αυτού, θα τ’ αφήσω το ζήτημα να το συζητήσουμε πρώτα μαζί.

Σου γράφω όμως γιατί μέσα στο λίβελλο ανακατεύουνε πάλι τον Αυγέρη. Σε λίγες μέρες φτάνει αυτού ο Γιαλουράκης. Θα ήθελα κάποιος να ειδοποιήσει τον Αυγ[έρη] για να μην τον πιάσουν πάλι αιφνιδιαστικά. Του ζητώ τούτο μόνο: Ή, διαβάζοντας το λίβελλο ν’ ανατρέχει κάθε τόσο και στο κείμενό μου για να κάνει την παραβολή (κι αν όλοι

κάνουν αυτή τη δουλειά τότε η δική μου απάντηση δε χρειάζεται) ή, αν δεν έχει τον καιρό να κάνει τέτοιο πράγμα, τότε να μ’ ακούσει και μένα πρώτα, για μισή ώρα.

Καταλαβαίνεις γιατί μ’ ενδιαφέρει ειδικά ο Αυγέρης. Για το Βουρνά δε φοβάμαι γιατί, όσο θαυμαστής κι αν είναι του Μαλάνου, είναι μωραϊτής πονηρός, έχει και μνημονικό, και θα μυριστεί γρήγορα και μόνος του όλες τις ατιμίες του βιβλίου.

Για τον Πορφύρη και τους άλλους της Επ. Τ. λέω να μην κάνουν κανένα διάβημα. Αν την πατήσουνε θα βρουνε τρόπο και να καθαριστούνε.

Δε σου στέλνω το βιβλίο γιατί βρίσκεται ήδη στην Αθήνα και πουλιέται. Εδώ του κάναν μεγάλη διαφήμιση στον Ταχυδρόμο σαν αμερικάνικο φιλμ. Ας είναι, όσοι περισσότεροι το διαβάσουν τόσο περισσότεροι θα έχουν και την περιέργεια να δούνε εγώ τι λέω.»⁴⁰

«Στη Νέα Εστία έστειλα Τα Ελγίνεια Μάρμαρα κλπ. μ’ ένα μικρό, μετρημένο εισαγωγικό σημείωμα. Ο Π. Χάρης μου έγραψε πως θα δημοσιευτεί στο τεύχος 1ης Ιανουαρίου 1960.

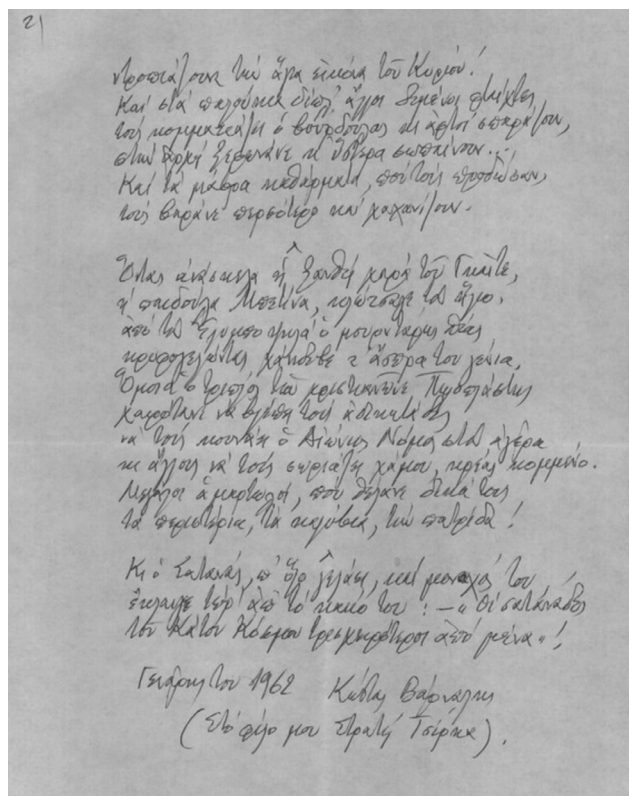
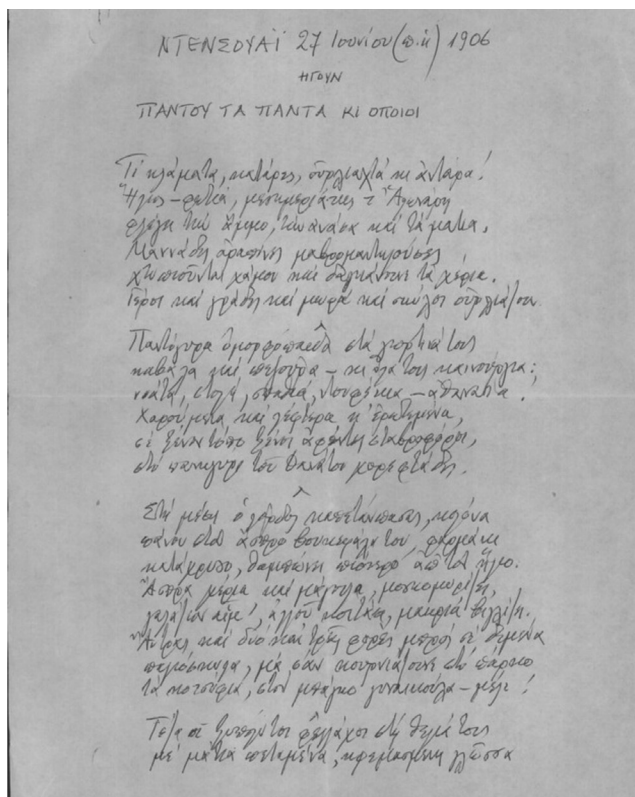
Αυτό είναι το πλάνο μου: Να δημοσιεύω άρθρα-μελέτες όπου δέχονται να με φιλοξενήσουν. Αργότερα θα τις μαζέψω, θα τις δέσω ή σε ανεξάρτητη έκδοση ή σαν παράρτημα στη 2η έκδοση (χαχαχούααα!). Στο μεταξύ ο Μαλάνος θα ...χαίρεται.»⁴¹

Ο Τσίρκας είχε ενοκληθεί ιδιαίτερα για το ευνοϊκό έδαφος που έβρισκε η πολεμική απέναντι στο βιβλίο του, εντός και εκτός Αιγύπτου. Το βιβλίο των Μαλάνου-Γιαλουράκη άνοιγε πλέον μια μετωπική αντιπαράθεση. Ήταν

σαφές πως ο μεταξύ τους ανταγωνισμός γύρω από την εγκυρότητα της ερμηνευτικής μεθόδου για την καθαφική ποίηση ξεπερνούσε τα όρια της παροικιακής διανόησης και αφορούσε τους «καβαφολόγους» του ίδιου του αθηναϊκού κέντρου. Η διαμάχη του με τον Μαλάνο, άλλωστε, εξελισσόταν σταδιακά και σε μια διαμάχη με ένα κομμάτι της αριστερής κριτικής, που επέμενε, είτε ρητά είτε υπόρρητα, να υιοθετεί τις απόψεις του Μαλάνου, και πάντως δυσκολευόταν να οικειοποιηθεί οργανικά τις δικές του θέσεις.

Το σίγουρο είναι πάντως πως ιδιαίτερα μετά την υποδοχή της *Λέσχης* (1961) από την αριστερή κριτική, ο Τσίρκας είχε βρεθεί στο προσκήνιο των νεοελληνικών γραμμάτων τόσο ως λογοτέχνης όσο και ως κριτικός. Τα μέτωπα έχουν φτιαχτεί. Θα ήταν λάθος, όμως, να τα δούμε μέσα από το στενό πρίσμα μιας λογοτεχνικής διαμάχης. Ας μην ξεχνάμε πως μετά το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ (1956) και την «αποσταλινοποίηση» έχουν ήδη δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για μια προϊούσα αμφισβήτηση του δογματισμού – ακόμη κι αν αυτός εντοπιζόταν στο στενό πεδίο της καθαφικής κριτικής. Για τον Τσίρκα, ο Καβάφης ήταν ήδη το 1958 ή, πάντως, εξελισσόταν μέσα στη δεκαετία του '60 σε μία από αυτές τις συγκρουσιακές αφορμές.

Στις καταγεγραμμένες κριτικές αντιδράσεις γύρω από το ερμηνευτικό σχήμα του Τσίρκα, εύκολα διακρίνει κανείς τον δισταγμό της αποδοχής του σχήματος.⁴² Με ελάχιστες εξαιρέσεις προσώπων που κινούνταν στο περιβάλλον της *Επιθεώρησης Τέχνης* και της εφημερίδας *Η Αυγή* (Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Τ. Βουρνάς, Κ. Πορφύρης, Δ. Ραυτόπουλος) οι κριτικές διαμάχες γύρω από το βιβλίο του Τσίρκα έδειχναν πως τα «τείχη της αριστεράς» παρέμεναν, σε μεγάλο βαθμό, απόρητα. Δεν είναι έτσι τυχαίο ότι από το 1960 ως το 1963, ο Τσίρκας θα επιλέξει ως μοναδικό του συνομιλητή και αντίπαλο τον Μαλάνο. Ήταν άραγε αυτό μια στάση άμυνας προκειμένου να μην προκληθεί περισσότερο ο Αυγέρης, ή απλώς μια έμμεση απάντηση σε όλους όσοι αμφισβητούσαν τον «άλλο» Καβάφη; Το σίγουρο είναι πάντως πως στην περίοδο αυτή τα καθαφικά δημοσιεύματα του Τσίρκα πυκνώνουν, με στόχο να απαντηθεί η ανιστορική μέθοδος του «κεφαλαίου “Τ”». Ήταν προφανές πως απέναντι στον «φειτικισμό του ντοκουμέντου-βόμβας»⁴³ που χρησιμοποιούσε ο Μαλάνος, ο Τσίρκας αναζητούσε προσεκτικά εκείνα τα τεκμήρια που θα του επέτρεπαν να δικαιώσει όχι απλώς τον «κοινωνικό» αλλά πλέον τον «αντι-αποικιακό» Καβάφη. Και αυτά δεν άργησαν να βρεθούν.

Χειρόγραφη μεταγραφή του ποιήματος του Βάρναλη με αφιέρωση στον Στρατή Τσίρκα. Το ποίημα του Βάρναλη, που συνομιλεί με το καθαφικό «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.», δημοσιεύτηκε στην *Επιθεώρηση Τέχνης* 19/110 (1964), σ. 150-151. Το ποίημα συμπεριλήφθηκε στη συλλογή *Ελεύθερος Κόσμος*, Κέδρος, Αθήνα 1966 (Αρχείο Τσίρκα, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ).

Η δημοσίευση των καβαφικών κειμένων γύρω από τα *Ελγίνεια Μάρμαρα* και το *Κυπριακόν Ζήτημα*⁴⁴ θα πυροδοτήσουν ένα νέο κύκλο διαμάχης γύρω από το θέμα «Καβάφης και αγγλική πολιτική». Απέναντι σε αυτά τα τεκμήρια και επιχειρήματα, ο Μαλάνος θα απαντήσει και πάλι πως τα άρθρα είναι γραμμένα από «φίλαγγλο Έλληνα», χωρίς τον «φυλετικό» οίστρο της σύγκρουσης με τη βρετανική αποικιοκρατία. Κατηγορώντας μάλιστα τον Τσίρκα για την επιλεκτική τακτική δημοσιεύσεων, θα προσπαθήσει να δημιουργήσει παραπλανητικές αναλογίες που οδηγούσαν τη διαμάχη για τον Καβάφη σε μια *ad hominem* κριτική: «Ο συγγραφέας προσπαθεί να μας παρουσιάσει έναν Καβάφη πολιτικά φανατισμένο, έναν αγωνιστή, που δημοσιεύει τα “Ελγίνεια Μάρμαρα” σε αντιτρικουπική (=αντιαγγλική) εφημερίδα από σκοπού. Και, όμως, είναι γνωστό πως ο Καβάφης, όπως και άλλοτε σημείωσα, “ποτέ δεν εξάρτησε τις σχέσεις του, με τις εφημερίδες και τα περιοδικά, από τα πολιτικά του φρονήματα”. Αλλά μήπως, στο κάτω-κάτω, τις εξαρτά και ο κ. Τσίρκας, ο οποίος, στις ημέρες μας, που πραγματικά οι ιδεολογικές παρεκκλίσεις καταδικάζονται, δημοσιεύει άρθρα του τότε στην *Επιθεώρηση Τέχνης* και τότε στη *Νέα Εστία*».⁴⁵

Μέσα από την πολεμική του με τον Τίμο Μαλάνο –και με την άνεση του έγκυρου πλέον «καβαφιστή»–, ο Τσίρκας θα οδηγηθεί σταδιακά στη συγγραφή μιας δεύτερης μελέτης, στην οποία ολοκληρώνει το ερμηνευτικό σχήμα γύρω από τον «άλλο Καβάφη». Η μελέτη *Ο πολιτικός Καβάφης* κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Κέδρος το 1971 με δηλωμένες, ήδη από την αφιέρωση, τις νέες εκλεκτικές συγγενείς: «Στη μνήμη του Γιώργου Σεφέρη που μαζί με άλλα πολλά μ’ έμαθε να διαβάζω σωστότερα τον Καβάφη».

10. «Βρέθηκε ντοκουμέντο»: το κρυμμένο ποίημα του Κ. Π. Καβάφη

«Εγώ είμαι βουτηγμένος στον Καβάφη. Στο χρονολογικό διάγραμμα που ετοιμάζω για την Ε.Τ. Και ζω μέσα σ’ ένα λαίλαπα συγκίνησης γιατί βρέθηκε ντοκουμέντο που με δικαιώνει πέρα για πέρα. Δυστυχώς η δεοντολογία, η προτεραιότητα... Πιέζω το Σαββίδη να κάνει από τώρα μίαν ανακοίνωση, αλλά αυτός είναι πνιγμένος φαίνεται σ’ άλλες δουλειές και δε μου γράφει. Πάντως αργά ή γρήγορα θα βγει στο φως. Ισοδυναμεί με ποίημα που θα έγραφε σήμερα ο Καβάφης αν ζούσε για το Λαμπράκη. Σε παρακαλώ μόνο μη λες ακόμα τίποτα, περίμενε, για να μη βγω άνθρωπος δίχως λόγο.

*Άσε τους Μαλάνους και τους Αυγέρηδες. Δε θα πιστεύουν τα μάτια τους!»*⁴⁶

Το καβαφικό αρχείο είχε μόλις μετακομίσει στην Αθήνα (1963) και ο Γ. Π. Σαββίδης είχε αρχίσει την αυτοψία. Μέσα στο αρχείο του ποιητή βρίσκει ένα σχεδιάσμα για ποίημα εμπνευσμένο από την απαγόρευση ενός νεαρού

Αραβα. Ο Σαββίδης καθαρογράφει το ποίημα και το στέλνει στον Τσίρκα. Η «πραγματογνωμοσύνη» του Τσίρκα και η σχετική του έρευνα, τους επόμενους μήνες, θα δείξει πως το καβαφικό ποίημα αναφέρεται σε ένα μείζον γεγονός της αιγυπτιακής ιστορίας: «Πρόκειται ασφαλώς για την τραγωδία του Ντενσουάι», γράφει στον Σαββίδη.

Τελικά, ο Σαββίδης «χάρισε» την ανακάλυψη στον Τσίρκα. Το ποίημα με τίτλο «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.» ανακοινώθηκε πρώτα σε επίσημη εκδήλωση για την απόκτηση του Αρχείου Καβάφη, και δημοσιεύτηκε μετά στο μεγάλο καβαφικό αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης*, τον Δεκέμβριο του 1963.⁴⁷ Ήταν η πρώτη φορά που ο «παρακμιακός» Καβάφης έμπαινε θριαμβευτικά –από την πόρτα και όχι από το παράθυρο– στο λογοτεχνικό σπίτι της ελληνικής αριστεράς· και ήταν, επίσης, η πρώτη φορά, που το σχήμα του Τσίρκα για τον κοινωνικό και πολιτικό Καβάφη τεκμηριωνόταν με μια αδιάσειστη πλέον αρχαιακή απόδειξη.

Μετά το αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* –συνοδευμένο με φωτογραφίες και ντοκουμέντα για την τραγωδία του Ντενσουάι– ο Τσίρκας στρέφει την προσοχή του αριστερού αναγνωστικού κοινού σε μια όψη της καβαφικής ποίησης απολύτως συμβατή με τα χειραφετητικά προτάγματα της αριστεράς αλλά και τον επίσημο λόγο της ΕΔΑ γύρω από τα αντι-αποικιακά κινήματα. «Το ποίημα, πάντως», γράφει ο Τσίρκας, «και στη μορφή που βρέθηκε, αξίζει να πάρει θέση στις Ανθολογίες της αγωνιστικής ποίησης όλων των καιρών κι όλων των τόπων. Και δεν αδικώ νομίζω κανένα, αν πω πως η *Μάνα του Χριστού* του Βάρναλη κι ο *Επιτάφιος* του Ρίτσου, είχαν από το 1908, μέσα στα χαρτιά του Καβάφη, έναν ισάξιο τους προάγγελο».⁴⁸

Οι αντιδράσεις των δύο ποιητών δεν άργησαν να φανούν. Στο επόμενο κιόλας τεύχος της *Επιθεώρησης Τέχνης*, ο Βάρναλης αξιοποιεί το κρυμμένο «καβαφικό ποίημα» για να γράψει ένα δικό του, που επικαιροποιεί τον αντι-αποικιακό αγώνα. Είναι σαφές πως η εύγλωττη διακειμενική σχέση του ποιήματος του Βάρναλη με το ποίημα του Καβάφη σηματοδοτεί –αν δεν απορρέει από αυτή– και την πλήρη αποδοχή της ερμηνείας του Τσίρκα. Η αφιέρωση και η επεξήγηση, άλλωστε, δεν αφήνουν περιθώρια παρερμηνείας: «Στο φίλο μου Στρατή Τσίρκα. Το ποίημα αυτό είναι σαν απάντηση στο ανέκδοτο που δημοσιεύτηκε στο τχ. της *Επιθεώρησης Τέχνης* το αφιερωμένο στον Αλεξανδρινό ποιητή».

Το ίδιο έτος, ο Γ. Ρίτσος τύπωνε τα *12 ποιήματα για τον Καβάφη*. Ο «άλλος» Καβάφης ήταν πλέον μια πραγματικότητα για τον αριστερό λογοτεχνικό κανόνα αλλά και τις τύχες της ιστορίας και της πολιτικής μέσα στην καβαφική κριτική. Κι είναι ακριβώς αυτή η ενιαία πλέον «ιστορική και πολιτική αίσθηση» που θα αποκτήσει νέες συνδηλώσεις μέσα στη δεκαετία του ’60 αρχικά, και κατόπιν στη Μεταπολίτευση. Το παράδειγμα των σχετικών μελετών του Γ. Π. Σαββίδη είναι αρκετά χαρακτηριστικό. Ήδη από το

1966, στο θεμελιώδες βιβλίο του *Οι Καβαφικές εκδόσεις*, ο Σαββίδης είχε αναλάβει να γεφυρώσει τον Σεφέρη με τον Τσίρκα, συγχωνεύοντας τις δύο «αισθήσεις» σε μία: «Πιστεύω πως ύστερα από τις εργασίες του Σεφέρη και του Τσίρκα είναι ολοφάνερο πως κάθε “ιστορικό” ποίημα του Καβάφη –εκτός από τα “ψευδοϊστορικά” [...], και πάλι όχι όλα– έχει μια σαφή πολιτική διάσταση. Μάλιστα θα ήμουν πρόθυμος να υποστηρίξω πως ο Καβάφης (όπως και ο Σεφέρης) είναι από τους ελάχιστους, όχι πολιτευόμενους ή “στρατευμένους”, αλλά γνήσια πολιτικούς ποιητές μας: εννοώ: ποιητές με προσωπική –και όχι απλώς κομματική είτε πολιτικοφιλοσοφική– συνείδηση της πολιτικής και της ιστορίας».⁴⁹

Ο δρόμος για τις «στοχαστικές προσαρμογές» της καβαφικής κριτικής είχε ήδη ανοίξει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Στρατής Τσίρκα, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα 1987 (α΄ έκδ. 1958), σ. 14.
- 2 *Αυτ.*, σ. 19. Το καβαφικό αυτό σχόλιο εμφανίζεται, ως γνωστόν, και στα *Ημερολόγια της τριλογίας*, Κέδρος, Αθήνα 1973, σ. 20. Ας σημειωθεί πως στο οικείο τετράδιο (1945) στο Αρχείο Τσίρκα (ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ) η ανάμνηση είχε δυσκολέψει τον Τσίρκα: την ώρα που διαβάζουμε «Η τέχνη ληληθότως δημιουργεί» διακρίνεται η διαγραφή «Η μνήμη [...] ληληθότως δημιουργεί».
- 3 «Ένα βιβλίο, ένα καλό βιβλίο, ποτέ δεν γράφεται από ένα μόνο άνθρωπο. Σ' αυτό το συμπέρασμα έφτασα και πάλι διαβάζοντας την αλληλογραφία του Φλωμπέρ. Χρειάζεσαι πάντα ένα ζωντανό αντηχείο για να κανονίζεις σύμφωνα με τις αντιδράσεις του την πορεία σου. Εγώ δεν έχω κανένα», έγραφε ο Τσίρκα στον Παπαϊωάννου στις 9.12.57, περιγράφοντας συγχρόνως και τις ασφαλώς υπερβολικές προσδοκίες του από τον κριτικό αναγνώστη της Αθήνας.
- 4 Τσίρκα, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 21.
- 5 Η ψηφιακή έκδοση της αποκείμενης στο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ αντικριστής αυτής αλληλογραφίας έχει πραγματοποιηθεί από τους υπογράφοντες, σε συνεργασία με τη φιλόλογο Μάρθα Πασχαλίδου και τον τεχνικό πληροφορικής Λιβέριο Σταυρόπουλο, στο πλαίσιο της ερευνητικής δράσης «Πιλοτικό Πρόγραμμα Ψηφιακής Έκδοσης Αλληλογραφίας: Η Περίπτωση της Αλληλογραφίας Τσίρκα & Παπαϊωάννου» (βλ. <http://www.elia.org.gr/pages.fds?pagecode=08&langid=1&pageid=29>).
- 6 Περισσότερα και πιο αναλυτικά στοιχεία για αυτό το επιστολικό «αντηχείο της ανάγνωσης» ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει στα βιβλία: Μίλτος Πεκλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες. Η στίξη της ανάγνωσης*, Πόλις, Αθήνα 2008· Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ο Καβάφης και οι Εποχές του. Η «αίσθηση της ιστορίας» στην καβαφική κριτική (1933-1963)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2013 (υπό έκδοση). Σε μεγάλο βαθμό, η παρούσα εργασία στηρίζεται στην υπόθεση εργασίας και στην αφηγηματική πλοκή τού υπό έκδοση βιβλίου. Τα τεκμήρια πάντως που παρουσιάζονται στο ανά χειράς τεύχος καλό είναι να διαβαστούν αντικριστά με τις μελέτες που εστιάζουν στα «του δράματος πρόσωπα». Ενδεικτικά αναφέρουμε: Χρύσα Προκοπάκη, «Τα τείχη της Αριστεράς και ο Καβάφης», *Μανδραγόρας* 6-7 (1995), σ. 179-186· Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Τίμοσ Μαλάνος. Μια επανεκτίμηση», στο *Είς τα περίχωρα Αντιοχείας και Κερύνειας. Καβάφης-Σεφέρης*, Ίκαρος, Αθήνα, 2006, σ. 112-129· Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Στρατής Τσίρκα-Τίμοσ Μαλάνος», στο του ίδιου, *Κ. Π. Καβάφης. Σχέδια στο περιθώριο*, Διάττων, Αθήνα 1988, σ. 141-151. Βλ. επίσης το αφιέρωμα στον Τίμο Μαλάνο (Αλέξης Ζήρας, Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Κώστας Γ. Παπαγεωργίου, Γιάννης Βαρβέρης, Ελένη Γουλή) στο περιοδικό κριτικής, λογοτεχνίας και τεχνών *Κ 5* (2004), σ. 4-60, καθώς και «Στρατής Τσίρκα προς Τίμο Μαλάνο. Πέντε επιστολές», εισ.-σημ. Δημήτρης Αγγελής, *Νέα Ευθύνη* 6 (2011), σ. 337-345. Συναφές είναι επίσης το ανέκδοτο υλικό που παρουσιάζεται στην εργασία των Χ. Προκοπάκη-Δ. Αγγελή στο ανά χειράς τεύχος. Ευχαριστούμε και από αυτή τη θέση την αγαπητή φίλη Χρύσα Προκοπάκη για τη συμβολή της στην προετοιμασία του αφιερώματος των *Σύγχρονων Θεμάτων*. Εδώ και χρόνια, η αμοιβαία σχέση εκτίμησης και φιλίας δίνει συνεργατικούς ερευνητικούς καρπούς στα θέματα που μας απασχολούν.
- 7 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 17.8.1955, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 8 Στέφανος Ροζάνης, «Κριτικές παρεμβάσεις και ερμηνευτικά σχήματα στο έργο του Κ. Π. Καβάφη», στο Σωκράτης Λ. Σκαρτσής (επιμ.), *Πρακτικά τρίτου συμποσίου ποίησης. Αφιέρωμα στον Κ. Π. Καβάφη*, Πανεπιστήμιο Πατρών (1-3.7.1983), Γνώση, Αθήνα 1984, σ. 45-52. Επίσης βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη... Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 100-136.
- 9 Στρατής Τσίρκα, «Οι περιστάσεις του μεγάλου Όχι», *Επιθεώρηση Τέχνης* 12 (1955), σ. 450-463.
- 10 Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Φαινόμενα ακμής και παρακμής στη νεοελληνική ποίηση», *Επιθεώρηση Τέχνης* 2 (1955), σ. 83-92· Μ. Λαμπρίδης, «Il gran rifiuto», *Επιθεώρηση Τέχνης* 7 (1955), σ. 29-42· Τ. Βουρνάς, «Φαινόμενα “διαλεκτικού” εκλεκτικισμού», *Επιθεώρηση Τέχνης* 8 (1955), σ. 120-125.
- 11 Μάρκος Αυγέρης, «Ο πεσσιμισμός στην ελληνική ποίηση (Καβάφης, Καρυωτάκης, Βάρναλης)», *Επιθεώρηση Τέχνης* 13 (1956), σ. 4-17.
- 12 *Αυτ.*, σ. 12.
- 13 Αξίζει να παραθέσουμε εδώ τη μεταγενέστερη αποτίμηση του Δημήτρη Ραυτόπουλου, αυτόπτη μάρτυρα της εσωτερικής ζωής και της καθημερινότητας της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού, σε σχέση με τα πρόσωπα του διαλόγου αυτού: «ιδιαίτερα οι απόψεις του Μ. Μ. Παπαϊωάννου για τους παρακμίες Καβάφη, Καρυωτάκη, Σεφέρη κ.λπ. ως εκπροσώπους της αστικής τάξης, έφερναν αυτούσιο το ζητανοβισμό, που αόριστα ή περιφραστικά απορρίπταμε στη Σ. Ε., αλλά και το είδος της επιχειρηματολογίας που ρητά είχαμε αποκλείσει. Ο κριτικός δεν παρέλειπε να αντιτάξει στον ηδονισμό του Καβάφη την ποίηση που είχε *υγεία και ομορφιά και ανδρισμό*, μιλούσε για *θανатоφιλία* και *μισανθρωπία* βάζοντας μέσα στο καλάθι όλους τους μη “υγιείς” και μη μαρξιστές, Τ. Άγρα, Ρ. Φιλύρα, Ν. Λαπαθιώτη, Σικελιανό, Καζαντζάκη, Παπατζώνη... Δεν θα επεκταθώ στη βραδυφλεγή συζήτηση που άνοιξε από το τεύχος 7 (Ιούλιος 1955) με την αντίδραση του Μ. Λαμπρίδη (“Il gran rifiuto...”), και τις ανταπαντήσεις του Τ. Βουρνά και Μ. Αυγέρη. Η επίσημη μαρξιστική κριτική ανανέωνε την ήττα της σε καίρια ζητήματα της νέας μας ποίησης με την εκτίμηση Αυγέρη ότι η ποίηση του Καβάφη έχει από καιρό ξεφληθεί και την ίδια τύχη θα έχει και η σημερινή *αστική ποίηση*. Επιπλέον, ο Τ. Βουρνάς, που αυτοδιοριζόταν, φαίνεται, κηδεμόνας μας, τραβούσε επεικώς τ’ αφτί του Λαμπρίδη, αναγνωρίζοντας το ελαφρυντικό της άγνοιας. Και επέμνε στο θέμα όπου αυτού του είδους η κριτική αισθάνεται δυνατή, στο κριτή-

- ριο της βαρβατίλας της ποίησης. Η αλήθεια για τον *διστραμμένο* Καβάφη ήταν πως η *σεξουαλική διαστροφή αποτελεί το υπόστρωμα των ιδεών του*. Κριτήριο κοινωνικό, κατά τη γνώμη του, αφού η ομοφυλοφιλία έχει κοινωνικά αίτια, όπως απέδειξαν σχετικές μελέτες στην ΕΣΣΔ! Δι ο και: το “άνθος” τούτου του αστικού πολιτισμού κοντεύει να εξαφανιστεί εντελώς εκεί πάνω – αν δεν εξαφανίστηκε κιόλας. Η σύνταξη του περιοδικού βρισκόταν σε αδυναμία να αποφύγει τελείως επεμβάσεις των αναγνωρισμένων μας, το έκανε όσο μπορούσε, προπάντων με τους Παπαϊωάννου και Βουρνά, ο οποίος εγκαταλείπει τη στήλη κριτικής από το 15ο τεύχος». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης. Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, Σοκόλης, Αθήνα 2006, σ. 41.
- 14 Επιστολή Μ. Μ. Παπαϊωάννου προς Στρατή Τσίρκα, 24.8.1955, Αρχείο Τσίρκα, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 15 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 29.8.1955, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 16 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Τάσο Βουρνά, 6.9.1955, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 17 Παπαϊωάννου, «Φαινόμενα ακμής και παρακμής στη νεοελληνική ποίηση», *ό.π.*, σ. 86.
- 18 Βουρνάς, «Φαινόμενα “διαλεκτικού” εκλεκτικισμού», *ό.π.*, σ. 123. Η παρανόηση της παράθεσης του συγκεκριμένου χωρίου στον Τσίρκα (*Ο Καβάφης και η εποχή του*, *ό.π.*, σ. 21) οδηγεί τον Κώστα Κρεμμύδα («Η αντιμετώπιση του Καβάφη από την Αριστερά», *Μανδραγόρας* 48 (2013), σ. 99) στο συμπέρασμα: «Δεν είναι επομένως η παρακμή της κοινωνίας, κατά τον Τσίρκα, αλλά η προσωπική του παρακμή που περνά ο Καβάφης μέσα στα ποιήματά του», καθώς και στην εν προκειμένω ατεκμηρίωτη διαπίστωση «σχετικά με τη σχετικότητα των όρων “ανανεωτική” ή μη αριστερά και τις στοιχίσεις της».
- 19 Τάσος Βουρνάς, «Ο Καβάφης και η εποχή του», *Η Αυγή* 16.11.1958.
- 20 Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη*, *ό.π.*, σ. 134.
- 21 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Τάσο Βουρνά, 6.9.1955, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 22 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 5.1.1956, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 23 Αυγέρης, «Ο πεσσιμισμός στην ελληνική ποίηση», *ό.π.*, σ. 8.
- 24 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 24.3.1956, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 25 «Μένουν άλλα δέκα τουλάχιστο», πρόσθετε και δεν δισταζε να αποκαλύψει την αγωνία του για τον πιο «δύσκολο» αναγνώστη της μελέτης του: «Σήμερα έδωσα αντίγραφο στον Μαλάνο. Ο Θεός βοηθός!» (Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 19.10.1955, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ).
- 26 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 29.11.1956, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 27 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 29.8.1955, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 28 Επιστολή Μάρκου Αυγέρη προς Στρατή Τσίρκα, 15.11.1958, Αρχείο Τσίρκα, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 29 Βλ. σχετικά, Αλεξάνδρα Δ. Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο. Η δική της Επιθεώρησης Τέχνης το 1959 και η απολογία του Κώστα Κουλουφάκου*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.
- 30 Βλ. *Ελληνική Αριστερά* 7 (1964), σ. 49-55· βλ. τώρα Χρύσα Προκοπάκη (επιμ.), *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 79-91. Είναι προφανώς εύγλωττη ως προς τη μετατόπιση των πραγμάτων η μη δημοσίευση στην *Ελληνική Αριστερά* (αλλά στην *Πολιτική Οικονομική Έρευνα* 90 (1964), σ. 25-28) του δεύτερου μέρους της επίθεσης του Αυγέρη στον καθαφιστή, αυτή τη φορά, Τσίρκα, όπου διαβάζουμε: «ο κ. Τσίρκας είναι ευεπίφορος στις υποκειμενικές παρορμήσεις· αυτές τον οδηγούν σε παραμορφώσεις των πραγμάτων και σε πολύ σοβαρές ιδεολογικές εκτροπές, σε πλάνες και παραστρατήματα».
- 31 Επιστολή Μάρκου Αυγέρη προς Στρατή Τσίρκα, 6.1.1960, Αρχείο Τσίρκα, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 32 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μάρκο Αυγέρη, 28.11.1958, Αρχείο Τσίρκα, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ. Για την ανταλλαγή των ιδιόχειρων αφιερώσεων ανάμεσα στους Τσίρκα και Αυγέρη, βλ. Κωστής Δανόπουλος, «Ιδιόχειρες αφιερώσεις σε έντυπα της Βιβλιοθήκης Τσίρκα», <http://proema.gr/afieromatext.php?id=58&pid=&lang=en>.
- 33 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 5.8.1959, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 34 Ας προστεθεί επιπλέον πως ο Μαλάνος δεν είχε αποδεχθεί το ίδιο Κρατικό Βραβείο το 1958. Ο *Taxudρόμος* δημοσίευσε τη σχετική δήλωση του Μαλάνου: «Ευχαριστώ πολύ την αξιότιμη Επιτροπή Κρατικών Βραβείων για την ευνόια της. Όμως την παρακαλώ να σημειώση ότι οι φιλολογικές μου αρχές δεν μου επιτρέπουν να αποδέχωμαι διακρίσεις. Οι Ακαδημίες και τα βραβεία δεν με συγκινούν. Έχουν την σημασία του Τέλους. Μ’ αρέσουν οι προσπάθειες που συνεχίζονται. Είμαι υπέρ του δρόμου που οδηγεί προς την Ιθάκη και όχι υπέρ της Ιθάκης», αναδεικνύοντας μάλιστα με το σχόλιό του την πολιτική διάσταση: «Η Επιτροπή Κρατικών Βραβείων απέκλεισε και εφέτος τα εις το εξωτερικόν και την αλύτρωτον Κύπρον εκδοθέντα ελληνικά βιβλία» (18.12.58).
- 35 Μανώλης Γιαλουράκης, *Ο Καβάφης του κεφαλαίου «Τ»*. Συνομιλίες με τον *Τίμο Μαλάνο*, Αλεξάνδρεια 1959.
- 36 Επιστολή Μ. Μ. Παπαϊωάννου προς Στρατή Τσίρκα, 24.1.1960, Αρχείο Τσίρκα, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 37 Βλ. τώρα Μανώλης Αναγνωστάκης, *Τα Συμπληρωματικά. Σημειώσεις κριτικής*, Στιγμή, Αθήνα 1985, σ. 53-61, εδώ σ. 61.
- 38 *Αυτ.*, σ. 60.
- 39 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 21.4.1959, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 40 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 11.9.1959, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 41 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 27.11.1959, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 42 Κατερίνα Πλασσαρά, *Στρατής Τσίρκα. Βιβλιογραφία, 1926-1978*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1979, σ. 77-79.
- 43 Στρατής Τσίρκα, *Ο πολιτικός Καβάφης*, Κέδρος, Αθήνα 1984 (α’ έκδ. 1971), σ. 163.
- 44 *Αυτ.*, σ. 126-132 και 156-160 αντίστοιχα.
- 45 Τίμος Μαλάνος, *Καβάφης 2. Φύλλα τετραδίου και άλλα*, Φέξης, Αθήνα 1963, σ. 176.
- 46 Επιστολή Στρατή Τσίρκα προς Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 17.6.1963, Αρχείο Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.
- 47 Βλ. τώρα την επετειακή ανατύπωση του εν λόγω τεύχους από το ΕΛΙΑ, Αθήνα 1983: *Επιθεώρηση Τέχνης* 108 (1963), σ. 549-565 και 740-741.
- 48 Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, *ό.π.*, σ. 90.
- 49 Γ. Π. Σαββίδης, *Οι καθαφικές εκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και σχόλιο. Βιβλιολογική μελέτη*, Ίκαρος, Αθήνα 1992 (α’ έκδ. 1966), σ. 180-181, σημ. 100.